

Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος

ΟΙ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Έκδόσεις Δόμος

*ΟΙ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ*

Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος
Οι παπαδιαμαντικές διορθώσεις
στὰ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργικά βιβλία

Πρώτη ἔκδοση, Αθήνα 2006

ISBN 960-353-132-4

© N. A. E. Καλοσπύρος & Έκδόσεις Δόμος

Στοιχειοθεσία και ἐκτύπωση:
Τυπογραφικὸ ἐργαστήρι «Δόμος»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΔΟΜΟΣ

Μαυρομχάλη 16 - 10680 Αθήνα, Τηλ. 210 3605532 - Fax 210 3637304
e-mail: domosbooks@ath.forthnet.gr

Νικόλαος Α. Ε. Καλοσπύρος

ΟΙ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ
ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Έκδόσεις Δόμος

Ξενικὸν πλάσμα, ἀγγελοθωροῦσαν, τὴν συμβίαν...

ΤΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΗΣ ΜΟΥ

*'Αλίγκιον ἀστέρι καλῷ τοῦ "Εκτόρα τὸ παιδί
κι ἡ Πούλια τοῦ μαστρο-Κυριάκου τ' ἀστεράκι...*

ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΜΑΣ

ΚΑΙ Σ' ΟΛΟΥΣ ΤΟΥΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥΣ ΚΑΙ ΤΙΣ ΓΕΩΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΟΥΤΟΥ

Τῶν πενθερικῶν, ἀνταπόδομα ἀνθ' ὄν...

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αύτή ύπηρξε μέρος της δισυπόστατης διπλωματικής έργασίας μου (1999) για τὸ Μεταπτυχιακὸ Δίπλωμα Εἰδίκευσης ('Ε. Κ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν/Μ.Ι.Θ.Ε.), μὲ τίτλο: «Μικρὴ συμβολὴ στὶς παπαδιαμαντικὲς σπουδές, ἵτοι παπαδιαμαντικὰ κειμενοκριτικά: α) Τὰ παπαδιαμαντικὰ διηγήματα τοῦ Μπουκέτου, τοῦ Ἐλευθέρου Βῆματος καὶ τῆς Κυριακῆς τοῦ Ἐλευθέρου Βῆματος, β) Οἱ παπαδιαμαντικὲς διορθώσεις στὰ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργικὰ βιβλία» (1999). Ἀναδημοσιεύεται μὲ ἐλάχιστες μόνο βιβλιογραφικὲς προσθῆκες, προκειμένου νὰ σχηματίσει ὁ ἀναγνώστης πληρέστερη ἀντίληψη γιὰ δόσα δημοσιεύματα κυκλοφόρησαν ἀπὸ τότε ἔως σήμερα. Ὁ προϊκισμένος Σκιαθίτης λογοτέχνης, ἐγκρατὴς τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας, ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ διόρθωση τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων, σημειώνοντας ὅρισμένες ἀξιοπόσεκτες κριτικές ἐπιστάσεις ποὺ μέχρι σήμερα δὲν ἀποτιμήθηκαν ἐπαρκῶς. Αὐτὴ τὴν «ἀποτίμησην» φιλοδόξησα νὰ ἐγγίσω, ὥστε νὰ ἐκτιμηθεῖ συνακολούθως ἡ πολύπλευρη πνευματικὴ καὶ φιλολογικὴ κατάθεση ψυχῆς τοῦ ἀγίου τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων μας. Γνωρίζουμε καὶ ἔτσι τὸν μοναδικὸ παπαδιαμαντικὸ κόσμο.

Εὐχαριστῶ ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτὸ τὸν Καθηγητὴ τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας κ. Γ. Α. Χριστοδούλου, ἐπόπτη τῆς παρούσης ἔργασίας, γιὰ τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις του· τὸν π. Γεώργιο Σταματᾶ, ἐφημέριο τοῦ 'Ι. Ν. Τριῶν Ιεραρχῶν Σκιάθου, γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μοῦ ἐπιτρέψει νὰ μελετήσω τὰ λειτουργικὰ βιβλία τοῦ ναοῦ ὃπου εἶναι ἐφημέριος· τὸν Δ/ντὴ τοῦ Λυκείου Σκιάθου κ. Βαγγέλη Παπαβαγγέλη γιὰ τὴν πρόθυμη συμπαράστασή του στὴν ἀπρόσκοπτη ἀναδίφηση τῶν πηγῶν· τὸν φίλο καὶ πρύτανη τῶν παπαδιαμαντικῶν μελετῶν κ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο γιὰ τὴν παρότρυνσή του νὰ ἀναλάβει ὁ γράφων τὸ συγκεκριμένο ἐγχείρημα· τὸν ἐκδότη τοῦ Δόμου κ. Δημ. Μαυρόπουλο, γιὰ τὴν ἐγκάρδια ἀπόφασή του νὰ συμπεριλάβει τὴν ταπεινὴ ἔργασία μου ὑπὸ τὴ στέγη καταξιωμένων παπαδιαμαντολογικῶν ἐκδόσεων.

N. A. E. K.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ίχνηλατώντας τὸ ὄλικό	13
Τὰ χριτήρια τῶν παπαδιαμαντικῶν διορθώσεων	19
Σχολιάζοντας τὶς παπαδιαμαντικὲς διορθώσεις	31
Ἡ σημασία τῶν παπαδιαμαντικῶν διορθώσεων	48
Ἐπίμετρο: Τὰ διορθωτικὰ στὶς ἐκκλησιαστικὲς λειτουργικὲς ἐκδόσεις κείμενα-σημειώσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη	53
Ἴδιόγραφες διορθώσεις Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη εἰσαχθεῖσες στὰ περιθώρια τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων Μηναίων καὶ Τριψδίου, οἱ ὁ- ποῖες ἀπόκεινται σήμερα στὸν Ἱερὸν Ναὸ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Σκιάθου	55
Emendationes manu Alexandri Papadiamantae marginibus exempla- rium SS. Trium Hierarcharum Sciathi insulae nunc asservantur .	63
Ἀντιστοιχία τῶν ἴδιόγραφων παπαδιαμαντικῶν διορθώσεων πρὸς τὶς σελίδες σύγχρονων ἐκδόσεων τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Τριψδίου ..	70
Εύρετήριο Προσώπων	77
Εύρετήριο Θεμάτων	79

ΙΧΝΗΛΑΤΩΝΤΑΣ ΤΟ ΓΛΙΚΟ

Δίπλα στήν κυρίως λογοτεχνική παραγωγή του Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη συνυπολογίζονται φιλολογικοκριτικά οι ἀξιόλογες ὑμνογραφικές σελίδες του, καθώς και μία σειρά ἀπό ἀρκετές διορθώσεις-παρατηρήσεις του στὰ κείμενα τῶν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Τὰ διορθωτικά του, μολονότι συμπεριλήφθηκαν κατὰ τὸ παρελθόν στὶς ἔκδόσεις τοῦ Γ. Βαλέτα, τῆς "Ε. Βέη-Σεφερλῆ καὶ τοῦ Ν. Δ. Τριανταφύλλοπουλου, μὲ βάση εἴτε τὴν πρώτη δημοσίευσή τους εἴτε περισωθέντα αὐτόγραφα τοῦ δημιουργοῦ τους¹, δὲν ἔτυχαν εἰδικοῦ σχολιασμοῦ μέχρι σήμερα. Ὁ σοφολογιώτατος —ὅπως θὰ καταδειχθεῖ στὴ συνέχεια— ὡς διορθωτής Σκιαθίτης συγγραφέας ἀποτελεῖ μία λιγότερο γνωστή, ἵσως παραθεωρημένη πτυχὴ μιᾶς πολυσχιδοῦς προσωπικότητας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διορθωτικὲς παρατηρήσεις / κριτικὲς ἐπιστάσεις τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ σὲ δημοσιευμένα ἄρθρα του (τὶς ὅποιες περιοριζόμαστε νὰ σχολιάσουμε μὲ κείμενο ἀναφορᾶς τὴν τελευταία κριτικὴ ἔκδοση τοῦ Ν. Δ. Τριανταφύλλοπουλου, τὴ σοβαρότερη φιλολογικὴ ἐργασία ἐπίτευξης ἀξιόπιστου παπαδιαμαντικοῦ κειμένου), ἔκκρεμει ἡ ἔξεταση ἄλλων: πιὸ συγκεκριμένα, στὶς ἔκδόσεις Βαλέτα² καὶ Σεφερλῆ³ δημοσιεύτηκαν «Διορθώσεις στὰ κείμενα τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Τριψίδου τῆς ἐκκλησίας τῶν Τριῶν Τεφαργῶν Σκιαθου», γιὰ τὶς ὅποιες ὁ Βαλέτας σημείωσε στὸ σχετικὸ ὑπόμνημα ὅτι «Ἄυτὲς τὶς διορθώσεις γραμμένες στὰ περιθώρια, εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ τὶς μαζέψει ὁ πολυσέβαστός μου Γ. Ρήγας καὶ νὰ μοῦ τὶς στείλει στὰ 1940»⁴: τὶς ἕδιες ἀναδημοσίευσε καὶ ὁ Τριανταφύλλοπουλος

¹ Βλ. συνολικὰ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης "Ἀπαντα, κριτ. ἔκδ. Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΛΟΓΟΣ [": Ἀπαντα Παπαδιαμάντη], τόμ. 5, ἔκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1988, σσ. 215-227 καὶ 386-393 [ὅπου τὰ Ὑπομνήματα τῶν ἐκδεδομένων κειμένων].

² Βλ. τὸ "Ἀπαντα τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ἐπιμ. Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, τόμ. Ε', ἔκδ. Βίβλος - Δ. Δημητράκου, Ἀθῆναι 1954, σσ. 323-326 καὶ 640 [ὅπου τὸ Ὑπόμνημα].

³ Βλ. Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. "Ἀπαντα τὰ μέχρι τοῦ θανάτου του δημοσιευθέντα, ἐπιμ. Ε. ΒΕΗ-ΣΕΦΕΡΛΗ, τόμ. Γ', ἔκδ. Σεφερλῆς, Ἀθήνα 1962, σσ. 423-425.

⁴ Βλ. ἀνωτ. ὑποσημ. 2.

συνοδεύοντάς τες μὲ στοιχειῶδες —καὶ δίχως τὴ μνείᾳ τῶν ἐπεμβάσεων στὸ θέμα τῆς στίξης— κριτικὸ υπόμνημα¹. Καθὼς ἔπρεπε νὰ ἐλεγχθεῖ τὸ κείμενο, ποὺ ἀπέστειλε στὸν Βαλέτα ὁ ἐκ μητρὸς συγγενὴς τοῦ Παπαδιαμάντη οἰκονόμος καὶ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος Σκιάθου π. Γεώργιος Ἀντ. Ρήγας (20.11.1884–11.7.1960), διαπρεπὴς λόγιος, λαογράφος, μουσικολόγος, τυπικολόγος καὶ ὑμνογράφος², κατόπιν παρακλήσεως τοῦ Τριανταφυλλόπουλου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1987 ὁ λυκειάρχης τῆς Σκιάθου Βαγγέλης Παπαβαγγέλης ξανακοίταξε σχολαστικὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ιεραρχῶν. Τὰ πορίσματα τῆς δικῆς του ἔρευνας συζήτησε μὲ τὸν θεολόγο καὶ ἐκδότη Δημήτρη Μαυρόπουλο καὶ τὶς παρατηρήσεις τους συμπεριέλαβε στὸ υπόμνημα τῆς ἔκδοσής του ὁ Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος³. Ἀκολουθώντας κι ἐμεῖς τὴν προτροπὴ τοῦ ιδίου γιὰ ἐπανάληψη τῆς ἔρευνας, ἀσχοληθήκαμε μὲ τὴν ἔρευνα τῶν παλαιῶν βιβλίων τοῦ ἐνοριακοῦ ἱεροῦ ναοῦ Τριῶν Ιεραρχῶν Σκιάθου, τὰ ὅποια ἀπόκεινται σὲ παλαιῷ ἔχοντα βιβλιοθήκη στὸν γυναικωνίτη τοῦ ναοῦ⁴. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι γνωστοποιήσαμε καὶ συζητήσαμε μὲ τὸν κ. Βαγγέλη Παπαβαγγέλη μέρος τῶν παρατηρήσεων ἀπὸ τὴ δική μας αὐτοφίᾳ, φρονοῦμε ὅτι τὸ κοίταγμα θὰ ἥταν ἀσφαλέστερο ἐὰν συνέτρεχαν τρεῖς ἐπιπλέον

¹ Βλ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σσ. 388-391.

² Βλ. X. B. ΧΕΙΜΩΝΑΣ, «Τρία ἀνέκδοτα χειρόγραφα βιβλία τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα καὶ κάποιες σκέψεις γιὰ τὰ κατάλοιπά του», Ἀρχεῖον Εύβοϊκων Μελετῶν 25, 1983, σσ. 346-349 καὶ I. N. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ, Η πνευματικὴ θεώρηση τῆς Σκιάθου, ἔκδ. Ὦρες, Βόλος 1995, σσ. 48-52. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μνημεῖῳδες τετράτομο ἔργο του Σκιάθου Λαϊκὸς Πολιτισμός, τεύχη Α'-Δ', ἔκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σειρά: Παράρτημα περιοδ. Ἐλληνικά / 11, 18, 20, Θεσσαλονίκη 1968-1970, κυκλοφοροῦν τὰ ἔργα τοῦ Οἰκονόμου Γ. Α. ΡΗΓΑ, Τυπικόν, σειρά: Λειτουργικὰ Βλατάδων/1, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1994, Ζητήματα Τυπικοῦ, σειρά: Λειτουργικὰ Βλατάδων/2, ἔκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1999 (2η ἔκδ.) καὶ Ἀκολουθίαι ἀγίων παρὰ Γεωργίου Α. Ρήγα, Τόμος Πρώτος [Σεπτ.-Οκτ.], Είσαγ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ἔκδ. Ergo, Ἀθήνα 2003 καὶ τόμ. Δεύτερος [Νοέ.-Δεκ.], Είσαγ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος, ἔκδ. Ergo, Ἀθήνα 2004 (μὲ συνεχῆ ἀριθμηση).

³ Βλ. ὁ.π., σσ. 391-393.

⁴ Τὴν ἔρευνά μας διευκόλυνε ὁ σημερινὸς πρῶτος ἐφημέριος τοῦ ναοῦ πρωτοπρεσβ. Γεώργιος ἈΘ. Σταματᾶς. Στὸν ιδίο ναὸ εἶχε διατελέσει ἐφημέριος καὶ ὁ π. Γ. Α. Ρήγας [: I. N. ΦΡΑΓΚΟΥΛΑΣ, Οἱ ἐνοριακοὶ ναοὶ τῆς νήσου Σκιάθου, ἔκδ. Ὦρες, Βόλος 1998, σ. 24].

προϋποθέσεις: της αύτοψίας ἀπό εἰδικὸ γραφολόγο, τῆς διεξοδικότερης καὶ σὲ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα μελέτης τῶν σημειώσεων καὶ τῆς ἔξοικειώσεως τοῦ γράφοντος μὲ τὸν ὑπὸ ἔκδοσιν (ἀπὸ τὸν Φ. Α. Δημητρακόπουλο) συγκεντρωτικὸ κατάλογο μὲ τὶς φωτογραφίες δλων τῶν σωζομένων αύτογράφων τοῦ Παπαδιαμάντη.

Στὸ Ἐπίμετρο παρουσιάζουμε ἔνα πληρέστερο *cognitio* τῶν ἴδιογραφων παπαδιαμαντικῶν παρατηρήσεων-διορθώσεων στὰ κείμενα τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Τριώδου τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Τεραρχῶν, οἱ ὅποιες συμποσοῦνται σὲ ἔκατον¹. Στὸν ναὸν ὑπάρχουν καὶ βρίσκονται σὲ λειτουργικὴ χρήση μέχρι σήμερα δύο σειρὲς Μηναίων μεγάλου σχήματος. Ἡ παλαιότερη φέρει τὰ ἔκδοτικὰ στοιχεῖα: «Ἐν Βενετίᾳ, ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ τυπογραφείου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου, 1852, ἐπιμελείᾳ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου»². Χειρόγραφη σημείωση δηλώνει ὅτι ἀγοράστηκε στὶς 29 Ιουλίου 1862 καὶ στὴν ἐσωτερικὴ σελίδα κάθε τόμου ἀναγράφεται ἡ ἔνδειξη «Ἀριστερὸν [sc. Φαλτήρι] sive ἀναλόγιο». Ἡ νεώτερη σειρὰ φέρει τὰ ἴδια ἔκδοτικὰ στοιχεῖα, εἶναι σαφῶς πιὸ καλοδιατηρημένη, ἀλλὰ ἡ χρονολογία ἔκδοσης ποικίλλει ἀπὸ τόμο σὲ τόμο — τοῦ Νοεμβρίου ἔκδόθηκε τὸ 1868, τοῦ Ιουλίου τὸ 1872, τοῦ Ἀπριλίου καὶ τοῦ Ιουνίου τὸ 1874, τὰ λοιπὰ τὸ 1873. Τῆς παλαιότερης σειρᾶς οἱ τόμοι τῶν Μηναίων ἀποτελοῦν τὴν «δευτέραν ἔκδοσιν, ἐπιμελείᾳ Βαρθολομαίου...», ἐνῷ τῆς δεύτερης νεώτερη, λ.χ. τοῦ Ιανουαρίου τὴν «τρίτην ἔκδοσιν» (1873). Υπάρχουν ἐπί-

¹ Στὸ ἔξῆς δηλώνονται ὡς Δ [ἀριθμ.].

² Γιὰ τὴν παλαιότερη σειρὰ τῶν Μηναίων καὶ γιὰ τὰ δύο Τριώδια τοῦ 1839 καὶ 1856 [στὸ κείμενο παρακάτω] βλ. Δ. Σ. ΓΚΙΝΗΣ - Β. Γ. ΜΕΞΑΣ, Ἐλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, ἐκδ. Γραφείου Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 2 ('Ἐν Ἀθήναις 1941) ἀριθμ. 5745-5748, 5750, 5752, 5754, 5756, 5758, 5760, 5762, 5764 [σσ. 346-349], τόμ. 1 ('Ἐν Ἀθήναις 1939) ἀριθμ. 3212 [σ. 467] καὶ τόμ. 3 ('Ἐν Ἀθήναις 1957) ἀριθμ. 7103 [σ. 34]. "Οσον ἀφορᾶ τὴν νεώτερη σειρὰ τῶν Μηναίων καὶ τὸ Τριώδιο τοῦ 1869 δὲν μποροῦμε νὰ παραπέμψουμε σὲ βιβλιογραφικὸ κατάλογο, διότι δὲν ὑπάρχει τέτοιος. Τὸ «κενὸ» πρόκειται νὰ καλυφθεῖ μὲ τὴν δλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης Φ. Ηλιογ., Βιβλιογραφικὰ τοῦ 19ου αἰώνα, τόμ. A' (1801-1818), ἐκδ. Βιβλιολογικὸ Εργαστήρι / Ε.Π.Ι.Α., Ἀθήνα 1997. Οἱ ἐπόμενοι τόμοι πρόκειται νὰ κυκλοφορήσουν μὲς στὴν ἐπόμενη δεκαετία: βλ. Μ. ΧΑΡΙΤΑΤΟΣ, «Βιβλιογραφικὰ προγράμματα τοῦ Ε.Π.Ι.Α.» στὸν τόμο Τὸ βιβλιογραφικὸ προσκήνιο στὴν Ἑλλάδα σήμερα. Πρακτικὰ πρώτου συνεδρίου ἐλληνικῆς βιβλιογραφίας ('Αθήνα, 21-22 Οκτωβρίου 1989), ἐκδ. Ε.Π.Ι.Α. / Σύλλογος Ἐκπαιδευτικῶν Λειτουργῶν Κολλεγίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1990, σσ. 89-90.

σης τρεῖς τόμοι - ἐκδόσεις τοῦ αὐτοῦ Τριώδιου. Τὸ πρῶτο φέρει τὰ ἔξης ἐκδοτικὰ στοιχεῖα: «Τριώδιον Κατανυκτικὸν περιέχον ἀπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν τῆς Ἀγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου, μέχρι τοῦ Ἀγίου καὶ Μεγάλου Σαββάτου, μετὰ τῶν κατ' ἥχον Τριαδικῶν "Ὕμνων, Φωταγωγικῶν, Στιχηρῶν καὶ Καθισμάτων διαφόρων ἐν τῷ τέλει" ἔξ ἀρίστων ἐκδόσεων ἐπιμελῶς διορθωθέν, καὶ νεωστὶ ἐκδοθὲν 'Ἐν Βενετίᾳ, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, 1839», τὸ δεύτερο «νεωστὶ μετατυπωθὲν» ἐκδόθηκε τὸ 1856 καὶ τὸ τρίτο εἶναι «ἔκδοσις τρίτη, μεθ' ὅσης οἰόν τε τῆς ἐπιμελείας νεωστὶ μετατυπωθέν, 'Ἐν Βενετίᾳ, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος 1869». «Ολα τὰ βιβλία φέρουν χειρόγραφες διορθώσεις, ἐνίστε καὶ σημειώσεις, ἀπὸ τρεῖς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σαφῶς διακρινόμενους γραφικοὺς χαρακτῆρες. Οἱ ἔνας ἀπὸ τοὺς τρεῖς μᾶλλον ἀνήκει στὸν οἰκονόμο Γ. Α. Ρήγα. Οἱ διορθώσεις μὲ τὸν γραφικὸν χαρακτήρα τοῦ Παπαδιαμάντη — σημειωμένες πάντοτε μὲ μολύβι — ἐντοπίζονται κυρίως στὸ παλαιότερο Τριώδιο (τοῦ 1839) καὶ στὴ νεώτερη σειρὰ τῶν Μηναίων, ποὺ προφανῶς ἔξυπηρετοῦσε τὸν δεξιὸν χορό, δίχως νὰ ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα ἀνταλλαγῆς τῶν Μηναίων μεταξὺ τῶν δύο χορῶν, ἀφοῦ συχνά, μὲ διαφορετικὸν γραφικὸν χαρακτήρα, ἡ παπαδιαμαντικὴ διόρθωση ἐπαναλαμβάνεται (ἀντιγράφεται) στὸ δεύτερο Μηναῖο τοῦ ίδιου μηνός, διπλαὶ λ.χ. συμβαίνει μὲ τὶς Δ60 καὶ Δ61. Ἐτσι, μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν μακαριστὸ Γ. Α. Ρήγα ἡ σημείωση περὶ τυπικοῦ στὴ σελίδα 187 τοῦ Τριώδιου τοῦ 1839· ἡ Δ87 ἐντοπίζεται μόνο στὸ Τριώδιο τοῦ 1869 (σελ. 261) καὶ ὅχι στὸ Τριώδιο τοῦ 1839 (σελ. 291). ἡ Δ88 ἐντοπίζεται ἐπίσης στὴ σελ. 265 τοῦ Τριώδιου τοῦ 1869· ἡ Δ59 εἶναι σημειωμένη καὶ στὰ δύο Μηναῖα τοῦ Μαΐου (1852 καὶ 1873) μὲ παπαδιαμαντικὸν γραφικὸν χαρακτήρα¹. Οἱ διορθώσεις μὲ τὸν γραφικὸν χαρακτήρα τοῦ Παπαδιαμάντη σημειώνονται τὶς περισσότερες φορὲς στὰ περιθώρια τῆς σελίδας ἢ κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραμμισμένη λέξη, ἐνῶ στὴ διορθούμενη λέξη ὑπάρχει σταυρὸς ἢ μπάρα· μερικὲς φορὲς ἢ λέξη (ἢ ἡ φράση) ὑπογραμμίζεται². Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ κακὴ βιβλιοδεσία τῶν Μηναίων, γιὰ λόγους συντήρησης, κατέστρεψε ὄρισμένες σημειώσεις³.

¹ Ἀποτελεῖ συνήθη πρακτικὴ στὸ ἱεροφαλτικὸν λειτουργημα νὰ ἀντικαθιστᾶ ὁ δεξιὸς τὸν ἀριστερὸν ψάλτη, κ.ο.κ.

² Πβ. "Απαντά Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 391, σημ. 1.

³ Π.χ. στὴ σ. 32 τοῦ Μηναίου τοῦ Ιουλίου τοῦ 1852 (τῇ ζ').

Έχοντας πρὸ δόφθαλμῶν τὴ νέα ἔκδοση τῶν παπαδιαμαντικῶν διορθώσεων μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε τὸν σκεπτικισμό μας γιὰ τὴν πατρότητα λίγων ἀπὸ αὐτές (λόγῳ γραφικοῦ χαρακτήρα), ὅπως εἶναι οἱ Δ65 καὶ Δ76¹. Στὸ ὑλικὸ ποὺ ἔκδιδουμε στὸ Ἐπίμετρο, δὲν κρίναμε σκόπιμο νὰ συμπεριλάβουμε στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν «διορθώσεων» τὴν ἐπέμβαση σὲ δρισμένα λάθη αὐτονόητα² ἢ τὴν ἀναγραφὴ σημειώσεων, ποὺ δὲν μᾶς ἀφοροῦν, λ.χ. χαρακτηρισμοὺς περιόδων νηστείας³ κτλ., ποὺ ἵσως πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ἐπίσης στὸν Παπαδιαμάντη.

¹ Ή Δ54, ποὺ παρουσιάζεται ως ἀμφίβολη στὴν ἔκδ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 392 [15-17], μᾶλλον ἀνήκει στὸν Παπαδιαμάντη. Ὁρθῶς ἀναφέρεται στὴν ἴδια ἔκδοση ὅτι ἡ διόρθωση τῆς σ. 389. 7-8 (στὴ σ. 95 τοῦ ἀντίστοιχου Μηναίου) δὲν ἀνήκει στὸν Παπαδιαμάντη καὶ ὅτι ἡ διόρθωση τῆς σ. 390. 4-5 δὲν ὑπάρχει. Πρέπει ἐπίσης νὰ διορθωθεῖ στὴν ἴδια ἔκδοση ἡ παραπομῆ στὴ σ. 392 [26] γιὰ τὴ Δ68: πρόκειται γιὰ τὴν θ'. τοῦ Ιουλίου καὶ ὅχι γιὰ τὴν ι'.

² Παραθέτουμε μερικὲς ἀπὸ αὐτές δειγματοληπτικά: i) στὴ σ. 103 τοῦ Μηναίου 'Ιουνίου (1874), τῇ κς', ὡδὴ σ', τροπ. γ', ἀντὶ «θαύμασιν βίος ὁ σου» διορθώνει: «θαύμασιν ὁ βίος σου». ii) στὴ σ. 51 τοῦ Μηναίου Δεκεμβρίου (1873), τῇ ε', συναξάριον 'Αγ. Νικολάου, ἀντὶ «ἔξιει δὲ καὶ τις» διορθώνει «ἔξιει δὲ καὶ τις». iii) στὴ σ. 52 αὐτοῦ, ἀντὶ «κατὰ τοῦ πελάγου» διορθώνει «κατὰ τοῦ πελάγουες». iv) στὴ σ. 21 τοῦ Μηναίου 'Ιουλίου (1852), τῇ ε', στιχηρὸν ἴδιομελον β' τῆς Λιτῆς, ἀντὶ «τοῖς νοεραῖς οὐσίαις» διορθώνει «ταῖς νοεραῖς οὐσίαις». v) στὴ σ. 123 τοῦ Τριψδίου (1839), τῇ Παρασκευῇ τῆς α' ἑβδ. πρωΐ, ὡδὴ θ', ἀντὶ «ἄφθορος ὁ κύησις» διορθώνει «ἄφθορος ἡ κύησις». vi) στὴ σ. 352 τοῦ ἴδιου βιβλίου, τῇ Πέμπτῃ πρὸ τῶν Βαΐων ἐσπέρας, στιχηρὸν προσόμοιον α', ἀντὶ «λογικῶς ἀπεργάσω» διορθώνει: «λογικῶς ἀπειργάσω».

³ Π.χ. στὴ σ. 7 τοῦ Τριψδίου τοῦ 1856 κάτω ἀπὸ τὴ φράση «Ιστέον ὅτι ... κατάλυσις εἰς πάντα» προσθέτει «(Ἀρτζιμπούρτζιον)».

ΤΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ

Αφοῦ ἡ ἐκπαίδευση τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη δὲν ὑπῆρξε, σύμφωνα μὲ δλες τὶς μαρτυρίες¹, συστηματικὴ καὶ τὸ ἔκτενὲς μεταφραστικὸ ἔργο του ὑποδεικνύει γλωσσομάθεια ποὺ ὑπῆρξε καρπὸς αὐτοδιδαχῆς, πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε στὴ μαρτυρία ποὺ περιέχεται στὸ ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς τοῦ οἰκονόμου Γ. Ρήγα πρὸς τὸν κ. Δικαῖον στὶς 7 Μαρτίου 1912· παρατηρεῖ ὅτι «ὁ Παπαδιαμάντης ὅταν ἦτο παιδὶ δὲν ἔκαμψε τίποτε ἄλλο, παρὰ ἐμελέτα. Ἐφώναζεν ὁ πατέρης του ὁ Παπᾶς νὰ μὴ μελετῇ τόσον πολύ, ἀλλ’ ὁ Ἀλέξανδρος ἔκει εἰς τὴν μελέτην εὔρισκε τὴν εὐχαρίστησίν του καὶ διαρκῶς εἰς τὴν μελέτην ἐνετρύφα»². Ἡ ἐπιμελημένη αὐτοδιδαχή, ἡ κατάρτιση δεινοῦ ἑλληνιστῆ, ἡ ἐμπέδωση ἐγκυκλίου παιδείας, ἡ ἀναμφίβολη ἀπομνημονευτικὴ ἰκανότητα ἀποτελοῦν συνάμα γνωρίσματα τῶν ἴδιων πνευματικῶν ἀναγκῶν ὅπως προσωποποιοῦνται στὴ μορφὴ τοῦ Σκιαθίτη λογίου. «Κατ’ ἴδιαν» διδαχθείς, λοιπόν (γιὰ νὰ ὑπαινιχθοῦμε φράση ἀπὸ τὸ αὐτοβιογραφικὸ του σημείωμα³), ὁ Παπαδιαμάντης κατακτοῦσε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία, ἀφομοιώνοντάς την συγχρόνως ὡς τρόπο στοχασμοῦ καὶ πράξης. Ἡ σχέση του μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα καὶ φιλολογία δὲν ἔξηγεῖται μόνο μέσα ἀπὸ τὴ θεώρησή του ὡς γόνου ιερατικῆς οἰκογενείας καὶ μοναστικοῦ περιβάλλοντος (ὁ πατέρας τοῦ Παπαδιαμάντη π. Ἀδαμάντιος ὑπῆρξε πνευματικὸ τέκνο τοῦ «Κολλυβᾶ» Γέροντος Διονυσίου Ἐπιφανίου/Ἐπιφανιάδη) ἢ πίσω ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση λογοτεχνικῶν-ὑφολογικῶν ἐπιλογῶν καὶ ἴδεολογικῶν (θρησκευτικῶν) παραγόντων⁴. Δὲν πρό-

¹ Βλ. συνοπτικὰ Ε. Ι. ΔΑΜΒΟΥΝΕΛΗ, «Στοιχεῖα γενικῆς παιδείας καὶ γλωσσομάθειας τοῦ Παπαδιαμάντη», *Διαβάζω* [ἀφίέρωμα: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης] 165, 8.4.87, σσ. 105-108.

² Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη Ἀλληλογραφία, φιλολογ. ἐπιμ. Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ἔκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1992, ἀριθμ. 287, σ. 217. 27-31.

³ Πβ. *Ἀπαντα Παπαδιαμάντη*, δ.π., σ. 319. 8.

⁴ Πβ. τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρει ὁ Α. Β. ΖΟΡΜΠΑΣ στὴ [δακτυλογρ.] διδακτορικὴ διατριβὴ του Ἡ γλώσσα τῆς Ἅγιας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, Ἀθήνα 1991, σσ. 32-35.

κειται για πρόσκαιρη λογοτεχνική θητεία. Στάθηκε γι' αύτό διαχρονικά «έθνικός» και «μεταβυζαντινός», «μανιώδης ψάλτης τῶν ἑορτῶν ποὺ ἐκπνέει ἐπαναλαμβάνοντας σιγανὰ ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα» κατά τὸν λογοτέχνη Ν. Γ. Πεντζίκη¹. Η μαρτυρία τοῦ Μ. Μαλακάση, ποὺ τὸν γνώρισε ἀπὸ κοντά, ὅτι «μᾶς μιλοῦσε γιὰ θρησκευτικὰ πράγματα καὶ γιὰ τοὺς μεγάλους ρήτορες τῆς ἐκκλησίας. Τὴν ὁμιλία τὴν ἐποικιλλε καὶ μὲ κείμενα, μὲ ἀποσπάσματα διαφόρων λόγων του, ποὺ τὰ ἥξερε ἀπ' ἔξω, μὲ ρητὰ καὶ ἀφορισμούς, μὲ παραινέσεις καὶ διδάγματα»² ἐπιβεβαιώνεται κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ἀπὸ μία λιγότερο γνωστὴ μαρτυρία-ἀνέκδοτο, ποὺ κατέγραψε ὅντας μαθητῆς τῆς δευτέρας γυμνασιακῆς τάξης ὁ Δ. Τσιμπανούλης. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία αὐτή, στὸν ιερὸν ναὸν Ἀγ. Ἀναργύρων Πορταριᾶς ὁ ἐφημέριος τοῦ χωριοῦ π. Ἀντώνιος αἰσθάνθηκε δέος ἀκούγοντας τὸν ἄγνωστο —τότε σ' αὐτόν— ἐπισκέπτη (‘Αλ. Παπαδιαμάντη) νὰ φέλνει ἀπὸ στήθους «καθαρά, χωρὶς λάθος, χωρὶς νὰ κομπιάζει» τὸν Μεγάλο Κανόνα, ἐνῶ ὁ ἴδιος «μέσ’ ἀπὸ τὸ βιβλίο, κάτω ἀπὸ τὸ ἀσθενικὸ φῶς τῶν κεριῶν, μὲ δυσκολία ἔβγαζε τὰ γράμματα»³. Η μοναδικὴ εύρυμάθεια τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰ τὴν ὁποία μὲ ἐνθουσιασμὸ ἐκφράστηκε γραπτῶς ὁ Τ. Ἀγρας⁴, ἀποτέλεσε τὸ κύριο ἐφόδιο, ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐνδιατρίψει

¹ Βλ. τὸ Παράρτημα μὲ τὶς Σύντομες κρίσεις στὸ περιοδ. *Νέα Έστία* (‘Αφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη), 355, Χριστούγεννα 1941, σ. 166.

² Στὸ περιοδ. *Μπουκέτο*, 19 Απρ. 1928 κατὰ τὴν Ε. Ι. ΔΑΜΒΟΥΛΕΗ, δ.π., σ. 106, σημ. 5.

³ Βλ. Δ. ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ, «Ο Παπαδιαμάντης στὴν Πορταριὰ καὶ ὁ Μέγας Κανόνν», στὸ τομίδιο ‘Ανθολογία μαθητικῶν κειμένων καὶ σχεδίων, ἐκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Ἀθῆναι 1974, σσ. 32-33. Ως γνωστὸν ὁ Μεγ. Κανόνας ἀποτελεῖται ἀπὸ 250 τροπάρια (261 μαζὶ μὲ τοὺς εἰρμούς), ποὺ ἀντιστοιχοῦν ἀριθμητικὰ περίπου πρὸς τὸ σύνολο τῶν στίχων τῶν ἐννέα βιβλικῶν φῶν. Ο Παπαδιαμάντης εἶχε ἰδιαίτερη ἀδυναμία στὸν Μεγ. Κανόνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐπόμενες σελίδες, ὅπου ὁ σχολιασμὸς τῶν διορθώσεών του.

⁴ Τ. ΑΓΡΑΣ, «Πῶς βλέπομε σήμερα τὸν Παπαδιαμάντη», στὸν συλλογικὸ τόμο ‘Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, πρόλ.-ἐπιλογὴ Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΓΛΟΣ, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθῆναι 1979, σσ. 156-157: «Τί κείμενα ἀρχαῖα καὶ τί κείμενα ξένα, τί κείμενα βυζαντινά, ἐκκλησιαστικὰ συναξάρια, τροπάρια, ψαλμούς, δὲν ξέρει αὐτὸς ὁ ἀνθρωπος! Τί “χωρία” τῆς Γραφῆς, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας! ‘Αλλ’ οἱ ἀμεσες γνώσεις του ἀπ’ τὴ ζωὴ, οἱ ζωντανές, κ’ ἐκεῖνες μήπως διηγώτερες εἶναι; Ξέρει γαλλικά, ἀγγλικά, τούρκικα, ἀρβανίτικα, ρουμελιώτικα... ‘Ο ψαράς, ὁ καικτσῆς, ὁ βοσκός, ὁ γεωργός τοῦ ἔχουν μάθει ὅ,τι

στὰ κείμενα τῶν λειτουργικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων καὶ νὰ προβεῖ σὲ φιλολογικές διορθώσεις. Πρέπει, ἐπιπλέον, νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπ’ ὄψιν ἡ γνώμη τοῦ Ἀγγ. Μαντᾶ ὅτι δὲν ἔλειπε «ἀπὸ τὸ καταπληκτικὸ αὐτὸ σὲ εύρυτητα καὶ ποικιλία φάσμα γνώσεων [...] ἡ γνώση τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἀντικειμένου τόσο ἀγαπητοῦ, ἀλλὰ καὶ τόσο προσιτοῦ ὡς πρὸς τὴν ἐκμάθηση γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη»¹, καθὼς πρέπει νὰ εἰκάσουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης προέβαινε στὶς διορθώσεις τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Τριῳδίου ἔχοντας ἐπισημάνει λάθη κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἱεροφαλτικῶν καθηκόντων του. Στὰ δημοσιευμένα «διορθωτικὰ» ἄρθρα του ὑπάρχουν δύο περιπτώσεις ἐντοπισμοῦ γλωσσικῶν λαθῶν σὲ ἐγχειρίδια βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς: i) «Οὕτω φέρεται τυπωμένον μόνον εἰς τὰ μουσικὰ βιβλία (τὰ ὅποια, βρίθοντα σολοικισμῶν καὶ βαρβαρισμῶν, χρήζουσι γενικῆς καὶ ἔξιδιασμένης ἀνακαθάρσεως»², ii) «Ἐν πρώτοις, πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς τὰ Μουσικὰ βιβλία, σύμφωνα μὲ τὸ κείμενον τοῦ Τριῳδίου [...] Ὑπάρχουν δὲ καὶ ἄλλα τινὰ εἰς τὰ Μουσικὰ βιβλία γραμματικῶς πλημμελῆ, χρήζοντα διορθώσεως»³. Ὁ μουσικολόγος καὶ χαρισματικὸς διδάσκαλος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς Κ. Α. Ψάχος παρατηρεῖ ὅτι «ὁ Παπαδιαμάντης [...] γνωρίζει ἀπὸ στήθους ὅλα τὰ κείμενα, ὅπως καὶ τὴν μουσικὴν ὅλων τῶν κανόνων, εἰς τοὺς ὅποίους πρὸ πάντων εἶναι ἀμίμητος. Εἶναι εἰδήμων τῶν τυπικῶν διατάξεων τῶν ἀγρυπνιῶν καὶ ὅλων ἐν γένει τῶν ιερῶν ἀκολουθιῶν, ψάλλει δὲ μὲ ὅλως ἀτομικόν του ἴδιωμα τοὺς πολυελέους τῶν ἀγρυπνιῶν πάστης ἑορτῆς Δεσποτικῆς, Θεομητορικῆς καὶ

ἔμαθαν κ’ ἔκεῖνοι. Ξέρει ἔθιμα καὶ συνήθειες, τὴν Ἱερὰ παράδοση καὶ τὰ μάγια, τὰ ξόρκια καὶ τὶς δεισιδαιμονίες, τὶς προλήψεις... Ξέρει ἀνέκδοτα κ’ ἱστορίες, παραμύθια τοῦ νησιοῦ κ’ οἰκογενειακά [...]. Ποιός ἀπ’ ὅσους ἔγραψαν ἔκποτε πεζογραφία ξέρει τὰ μισά ἀπ’ ὅσα στὴ ζωή του εἶχε μάθει ὁ Παπαδιαμάντης!».

¹ Α. ΜΑΝΤΑΣ, «Ο “αὐτοδίδαχτος” καὶ “ἰδιόρρυθμος” Φάλτης Ἀλ. Παπαδιαμάντης», *Νέα Ἑστία* 1603, 15 Ἀπρ. 1994, σ. 596. Στὸ ἄρθρο του (σσ. 589-598) αὐτὸ ὁ Μαντᾶς ἀναφέρει ὅτι ἀνακάλυψε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ ναοῦ Τριῶν Ἱεραρχῶν Σκιάθου δύο μουσικὰ βιβλία: α) τὴν Ἀνθολογία Στεφάνου τοῦ Λαμπαδαρίου, προερχόμενη ἀπὸ τὴν Ι. Μ. Εὐαγγελιστρίας Σκιάθου, «ένα ἀπὸ τὰ μουσικὰ βιβλία μὲ λάθος ἐντοπισμένο [sc. σὲ δημοσίευμα] ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη» (σ. 595), καὶ β) τὸ Δοξαστάριον Πέτρου τοῦ Λαμπαδαρίου, ἐκδόσεως τοῦ 1835, ποὺ «φέρει βιβλιοκτητικὸ [sc. κτητορικὸ] σημείωμα τοῦ πατέρα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη» (αὐτόθι).

² Πβ. *“Ἀπαντὰ Παπαδιαμάντη,* ὥ.π., σ. 216. 13-15.

³ *Αὐτόθι*, σ. 226. 1-5.

τῶν 'Αγίων'¹. Τὰ παραπάνω φιλολογικὰ ἐφόδια τοῦ Παπαδιαμάντη ἀποδεικνύονται περίτρανα ἀπὸ τὶς χαριτωμένες ὑμνογραφικές του συνθέσεις², ὡστε νὰ ἀναδεικνύεται ἀβίαστα βαθύτατος γνώστης τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας, τοῦ πατερικοῦ ὑφους καὶ τῆς παραδοσιακῆς ὁρθοεπείας. Εὔστοχα ὁ Γ. Α. Ρήγας στὸν ἐπικήδειο ποὺ ἔκφωνησε γιὰ τὸν νεκρὸ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνέφερε ὅτι «Τὰ ὑψηλὰ τροπάρια τοῦ Γερμανοῦ, οἱ μελίρρυτοι κανόνες τοῦ Κοσμᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου, τὰ γλυκύθμογγα μελουργήματα τοῦ Ἰωσήφ, ἥσαν ἡ πνευματικὴ τροφὴ τοῦ Παπαδιαμάντη»³. Ο Παπαδιαμάντης ἦταν ἐραστὴς τοῦ «γνησίου, τοῦ ἀπλοῦ καὶ ἀπερίττου ἐκκλησιαστικοῦ ὑφους — ὡρους ἀρχαιοπρεποῦς καὶ ἐνθυμιζοντος τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν ἀπλότητα — ὅποιον μόνον εἰς τὸ "Αγιον" Ορος καλλιεργεῖται»⁴. Τὸν ἔθελγε «μία ὑψηλὴ ποίησις, ἡ ποίησις ἡ χριστιανική, ἥτις δὲν ἔπαισε ποτὲ νὰ ἐμπνέῃ καὶ νὰ παρηγορῇ τοὺς θιασώτας αὐτῆς, ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ»⁵. Ήταν, ἐπομένως, ἀδύνατον νὰ μὴν ἀποτελέσει ἡ προϋπόθεση μιᾶς τέτοιας ὑφολογικῆς ἐπιλογῆς⁶ καὶ πρωταρχικὸ μέλημα διαφύλαξής της ὡς κόρης ὁφθαλμοῦ. Ή κριτικὴ διόρθωση, δηλαδὴ ἡ ἀποκατάσταση τοῦ κει-

¹ Κ. Α. ΨΑΧΟΣ, «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», στὸν συλλογικὸ τόμο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι κείμενα..., σ. 54· ἐπίσης βλ. Ι. Θ. ΤΣΩΚΛΗΣ, «Ο πρακτικὸς ψάλτης Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», αὐτόθι, σ. 59-63 καὶ Χ. Β. ΣΚΙΑΘΙΟΣ, «Τρεῖς ἀνέκδοτες διηγήσεις γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη», Σκιάθος, ἔτ. 2ο, ἀριθμ. 5, 4.6.1977, σ. 90 [: «Σ' αὐτὸ δὲ τὸ σημεῖο τὸν βοηθοῦσαν οἱ ἀπέραντες μουσικές του γνώσεις»].

² βλ. Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, 6.π., σσ. 43-62.

³ βλ. τὴν περισπούδαστη μελέτη τοῦ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδη (Μὲ ἀνέκδοτα φιλολογικὰ καὶ μουσικὰ κείμενα), Ἀθῆνα 1960, σ. 12. Παραπέμπουμε στὴν εἰλικρίνεια τῆς γνώμης τοῦ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ [: «Ο Παπαδιαμάντης ὅπως τὸν τραγούδησε ὁ Σικελιανός, ἐκδ. «Ἀστήρ» Ἀλ. & Ε. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1981, σ. 83】], προκειμένου νὰ προσεγγίσουμε τὴν παπαδιαμαντικὴ εὐαισθησία: «Ο Παπαδιαμάντης ἦταν ζυμωμένος κυριολεκτικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ φράση καὶ μουσικὴ. Αὐτὴ στάθηκε ἡ καλαισθητικὴ ἀγωγὴ του. Τὸ συναισθηματικὸ του κόσμο —χαρὲς καὶ λύπες— τὰ μεράκια του κοντολογῆς, τὰ ρίπιζε ἢ τὰ γαλήνευε μὲ τὴ βυζαντινὴ μελωδία». βλ. ἐπίσης Γ. Α. Γ. ΚΕΣΕΛΟΝΟΥΛΟΣ, Ἡ λειτουργικὴ παράδοση στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 109-117 καὶ 179-223.

⁴ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, τόμ. 3, ἐκδ. Δόμος, Ἀθῆνα 1984 (1η ἐπανέκδ. μὲ διόρθωση τυπογραφικῶν παροραμάτων, 1989), σ. 592. 32-34.

⁵ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, τόμ. 5, σ. 158. 14-16.

⁶ Ζ. ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ, Μελέτες, τόμ. Α', ἐκδ. Δόμος, Ἀθῆνα 1994, σ. 265.

μένου τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, εἶναι ἡ προέκταση ἐνὸς ἀλάνθαστου ποιητικοῦ — ὅχι ἀπλῶς φιλολογικοῦ — αἰσθητηρίου.

Εύθὺς ἔξαρχῆς ὄφειλουμε νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης, ποὺ καλὰ καλὰ δὲν ὀλοκλήρωσε τὶς φοιτητικὲς φιλολογικὲς σπουδές¹, δὲν καταρτίστηκε στὸν θεωρητικὸ ἔξοπλισμὸ ἢ τὴ στοιχειώδη ἔστω μεθοδολογία τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου (*Textkritik*). Ωστόσο προβαίνει σὲ κριτικὲς διορθώσεις χρησιμοποιώντας δύο ἴδιαίτερα ἐφόδια, μὲ τὰ ὅποια ἥταν παιδιόθεν προικισμένος: στὴ γνώση — σὲ βαθὺ ἀφομοίωσης καὶ λειτουργικῆς ταύτισης — τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας καὶ θεολογίας, καὶ στὸ ποιητικὸ αἰσθητήριο. Προκαταβολικὰ μποροῦμε νὰ περιγράψουμε τὴ μέθοδό του ὡς διόρθωση *ex ingenio* ἢ *emendatio sine recensione*². Δὲν φαίνεται — ὅπως ἀρύθμαστε ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ γραπτά του — νὰ τὸν ἀπασχόλησε ποτὲ ἢ ἀνάγκη τῆς συλλογῆς χειρογράφων κωδίκων, ὁ καταρτισμὸς ἐνὸς πρωτόγονου στέμματος ἢ σχῆματος, ἢ ἀναδίφηση τῶν πηγῶν ἢ ἡ παράθεση παραλλήλων γραφῶν. Μὲ κριτήρια γλωσσικά, ὑφολογικὰ καὶ θεολογικῆς διατύπωσης εἰσδύει στὴ γλώσσα τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὄρθδοξης Ἐκκλησίας καὶ μὴ ἀνεχόμενος ἀσάφειες, βαρβαρισμούς, σολοικισμούς, μετρικὰ σφάλματα, τυπογραφικὰ παροράματα καὶ ἐνσωματωμένα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ ἀπαιδευσία λάθη, ἐπεμβαίνει διορθώνοντας τὸ κείμενο, δηλαδὴ ἀποκαθιστώντας, τὸ κατὰ δύναμιν, τὴ νοηματικὴ πληρότητα καὶ τὴ συναρπαστικὴ ὄρθοεπεια. Ή ἐπέμβασή του δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἢ ἐπισήμανση τῆς χωλότητας καὶ ἡ ἀποκατάσταση / διόρθωσή της, ὥστε τὸ κείμενο νὰ μὴν στερεῖται τὴν ποιητικὴ του ἰκμάδα. Ως *animus suspicax* παρακολουθεῖ τὸν λογικὸ εἱρμὸ τῶν ψαλλομένων κειμένων καὶ προβαίνει σὲ *emendationes per divinationem*, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μποροῦμε οἱ ἀναγνῶστες τους νὰ δικαιολογήσουμε καὶ τὸ διορθωτικὸ - φιλολογικὸ *singulare Papadiamantae acumen*³. Ο Παπαδιαμάντης συμμετεῖχε

¹ Βλ. N. A. E. ΚΑΛΟΣΠΥΡΟΣ, ‘Η ἀρχαιογνωσία τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ἐκδ. Ἐταιρείας Παπαδιαμαντικῶν Σπουδῶν & ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 2002, σσ. 27-45.

² Πρ. αὐτόθι, σσ. 39-43.

³ Υπαινιστόμαστε τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ D’Ansse de Villoison γὰ τὴ σχεδὸν μαντικὴ ικανότητα τοῦ κριτικοῦ φιλολόγου, λογίου καὶ ἰατροῦ Ἀδ. Κοραῆ, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρώτου τῆς 6.6.1791 πρὸς τὸν Sturz, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν E. N. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟ, «Ἡ φιλία Κοραῆ-Villoison καὶ τὰ προβλήματά της», Ἐρανιστής 1, 1963, σ. 76, ὅπου ἔγραφε: «harumque coniectarum [sc. Corayi] maximam partem vidi, et admiratus sum, et cum doctissimis Gallis et Britannis, linguam Graecam et medicinam

στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, βιώνοντας τὴν ἀπροσποίητη θρησκευτικότητά τους¹, γι' αὐτὸ καὶ στὰ θρησκευτικοῦ περιεχομένου κείμενά του, ὅπου ἀναφέρεται σὲ μεῖζονες ἐκκλησιαστικὲς γιορτὲς καὶ πανηγύρεις, σχολιάζει ποικιλότροπα² τὴν ὥραιότητα τῶν ὑμνογραφικῶν συνθέσεων, χυρίως τῆς Μεγάλης Ἐβδομάδας, ἀλλὰ καὶ λοιπῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἔορτῶν, γι' αὐτὸ καὶ ἀρκεῖ ἡ ὑπόμνηση ἐνὸς ἀποσπάσματος ἀπὸ ὁμότιτλο ἄρθρο του γιὰ τὰ Χριστούγεννα, ὡστε νὰ προβληματίσει ἐμᾶς τοὺς «ἐπιγιγνομένους» ὡς φιλολογικὴ κρίση καὶ προφητικὴ ρήση: «Καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα ἀποσπάσματα, ἀδιστάκτως φρονῶ, ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ὥραιοτέρων λεκτικῶν καλλιτεχνιμάτων πάσης ἐποχῆς, καὶ τὸ λέγω χάριν ἐκείνων ἐκ τῶν ἡμετέρων, ὅσοι ἐξ προκαταλήψεως νομίζουσιν, ὅτι δὲν ἐγράφοντο Ἐλληνικὰ κατὰ τὸν Ζ' καὶ Ή' αἰῶνα, ὑποθέτοντες καλοκαγάθως, ὅτι τὰ παρ' ἡμῶν τῶν σημερινῶν γραφόμενα εἶναι Ἐλληνικά, καὶ ὅτι θ' ἀναγνωσθῶσι ποτὲ ὡς Ἐλληνικά ὑπὸ τῶν ἐπιγιγνομένων»³. Διορθώνει, λοιπόν, «κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν» —γιὰ νὰ σταχυολογήσουμε δική του διατύπωση— «ὅπως προσεκτικῶτερον καὶ εὐλαβέστερον δρέπωμεν τὰ σεμνοπρεπέστατα ἀνθη τῆς Ἱερᾶς λατρείας»⁴, ἐφ' ὅσον «δίκαιοι εἶναι ἵνα μὴ στερήσωμεν τοὺς φίλους ἀναγνώστας τῶν ἐκλεκτοτέρων κἀν δέδεσμάτων τῆς πνευματικῆς τραπέζης [...]»⁵. Σὲ δρισμένες περιπτώσεις διορθώσεων φαίνεται ὅτι ἐνεργεῖ ὁ Παπαδιαμάντης ἐπεκτείνοντας τὴν ἐφαρμογὴ μίας ἀρχῆς, τὴν ὁποία

callentibus communicavi, qui omnes singulare Coray acumen, ἀγγίνοιαν et εὔστοχίαν summis laudibus extollunt, et unicum illum Hippocratis sospiratorem una voce praedicant». τὴν παραπομπὴ ἀντιγράψαμε ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Γ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Ο 'Αδαμάντιος Κοραῆς ὡς διορθωτὴς τῶν κλασικῶν κειμένων (Τὸ χειρόγραφο Χίου ἀριθ. 490)», στὸν τόμο *Πρακτικαὶ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τόμ. Α', ἐκδ. Όμηρίου Πνευματικοῦ Κέντρου, Ἀθήνα 1984, σ. 48, σημ. 18.

¹ Βλ. "Απαντα *Παπαδιαμάντη*, ὅ.π., σ. 68. 4-7: «Ἐν γένει δὲ ὅλα τὰ τροπάρια εἶναι ἀμιμήτου καλλονῆς καὶ μελῳδίας, καὶ συνιστῶμεν νὰ προσέξωσιν οἱ φιλόχριστοι ἀναγνῶσται: ὅχι διὰ τῶν ἔξωτερικῶν ὄφθαλμῶν αὐτῶν, ἀλλὰ διὰ τῶν ὄμμάτων τῆς ψυχῆς ἐν καθαρῷ τῷ συνειδότι», σ. 82. 8-9: «Οποίαν θερμήν πίστιν εἶχον οἱ ὑμνογράφοι τῆς ἐκκλησίας γράφοντες τὰ ποιητικάτα τροπάρια!».

² Βλ. αὐτόθι, σσ. 67-135, 140-141, 145-146, 152-154, 159-161, 170-187.

³ Αὐτόθι, σ. 135. 22-28.

⁴ Αὐτόθι, σ. 96. 12-13.

⁵ Αὐτόθι, σ. 92. 23-24.

εἶχε διατυπώσει ὁ κριτικὸς καινοδιαθηκολόγος J. J. Wettstein τὸν 18ο αἰώνα, δηλαδὴ τῆς «lectio non repetita potior»¹. ἐὰν κάποιο χωρίο καθίσταται κοινότυπο ἡ ἀσαφές, καὶ παρατηρεῖται σὲ δύο συνεχόμενες γραμμὲς ἡ ἐπανάληψη τῆς ἴδιας λέξης, τὴν ἀντικαθιστᾶ μὲ παραπλήσια, ἡ υἱοθετεῖ ἄλλη². Καθὼς μιὰ καλὴ εἰκασία ἀνταποκρίνεται τόσο στὸ θέμα καὶ τὸν usus scribendi ὅσο καὶ στὴν παλαιογραφικὴ ἔξηγηση³, σχεδὸν αὐθόρμητα ὁ Παπαδιαμάντης προβαίνει σὲ καλὲς εἰκασίες διαπιστώνοντας τὴν παρεφθαρμένη γραφὴν ἡ τὴν λανθασμένη κατανόησή της, σεβόμενος ἀπόλυτα τὸ κείμενο καὶ τὴν διαπλοκὴν τῶν νοημάτων. Ὁ Παπαδιαμάντης διορθώνει ὅ,τι κατὰ τὴν γνώμην του δὲν ἔξηγεται οὔτε ὡς πρόθεση οὔτε ὡς ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα, ὅποια δήποτε δηλαδὴ γραφὴ δὲν θεωρεῖ ίκανοποιητική⁴. Μολονότι ἥταν ἄγνωστες γιὰ τὸν Σκιαθίτη πεζογράφο οἱ ἔννοιες τοῦ ἀπολεσθέντος ἀρχετύπου ἡ τῶν κωδικολογικῶν δεδομένων, φαίνεται πῶς εἶχε ἔξισου συνειδητοποιήσει αὐτὸν πὸν κατέγραψε τὸ 1922 ὁ A. E. Housman, ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν κειμένων εἶναι καὶ ἐπιστήμη καὶ τέχνη καὶ, ἐπιπλέον, «purely a matter of reason and common sense»⁵. Δίχως νὰ παραβιάζει τοὺς λογικοὺς κανόνες ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται ὅτι συμμερίζεται τὴν ἀποψῆ ἑκείνη ποὺ ἀργότερα διατύπωσε ὁ G. Funaioli, ὅτι «Mehr als das Dokument interessierte das Monument»⁶, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ζοῦσε μὲς στὴ λειτουργικὴ παράδοση καὶ τὴν χρησιμοποίησε καὶ ὅταν θέλησε νὰ ἐκφραστεῖ λογοτεχνικά. Μέμφεται τὸν ἐπηρεασμὸν τῶν ὑποψηφίων διορθωτῶν τῶν ἱερῶν βιβλίων «ἀπὸ τὴν συνήθη δημοσιογραφικὴν καὶ γραφειοκρατικὴν γλῶσσαν»⁷ καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἐὰν «τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, τὰ ὅποια συνήθως ἔκδιδονται καὶ μετατυποῦνται ἐν Ἀθήναις καθ' ὃν τρόπον

¹ Βλ. B. A. Van GRONINGEN, *Πραγματεία περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν Ἑλληνικῶν κειμένων*, μτφρ. Ὁδ. Λαμψίδης, προλεγ. Χ. Σ Φλωράτος, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν / Κ.Ε.Ε.Σ. / σειρὰ Βοηθητικῶν "Ἐργων ἀριθμ. 3, Ἀθῆναι 1980, σ. 112.

² Π.χ. πβ. τὴ Δ8 (ἐπίσης τὴ Δ6).

³ Βλ. B. A. Van GRONINGEN, δ.π., σσ. 114-115.

⁴ Πβ. αὐτόθι, σ. 114.

⁵ A. E. HOUSMAN, «The Application of Thought to Textual Criticism», *Proceedings of the Classical Association* 18, 1922, σ. 68.

⁶ Βλ. H. RÜDIGER, «Die antike Literatur in der Renaissance», στὸν τόμο Η. HUNGER, O. STEGMÜLLER, κ.ά., *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, τόμ. I, ἐκδ. Atlantis, Zürich 1961, σ. 548.

⁷ "Ἀπαντὰ Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 215. 20-21.

γεννῶνται καὶ τρέφονται τὰ ἔκθετα»¹ «ἔξακολουθήσουν νὰ ἐκδίδωνται καπηλικῷ τῷ τρόπῳ, ὅπως νῦν, δλίγα ἔτη θὰ περάσουν καὶ οὐδὲ λέξις θὰ μείνῃ ἐν τῷ κειμένῳ ὁρθή»². "Ἐτοι τὰ βιβλία αὐτὰ ὅχι μόνον «βρίθουσι τυπογραφικῶν καὶ ἄλλων σφαλμάτων»³, ἀλλὰ φέρουν «τρομερὰ λάθη [...] καὶ τινας βλασφημίας καὶ κακοδοξίας»⁴. 'Αλλοῦ γράφει ὅτι «ἀφελῆ τινα, ἀκίνδυνα λάθη εύρισκονται συχνὰ εἰς τὰς παλαιὰς ἐκδόσεις, τὰς ἐν Βενετίᾳ»⁵, δῆμως «ὑπάρχουσι καὶ τινα ὀλιγώτερον ἀκίνδυνα, τὰ ὅποια ἀνωθεν ἐκ διαδοχῆς κατῆλθον καὶ μέχρι τῆς ἐκδόσεως τῶν Δώδεκα Μηναίων, τῆς γενομένης πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἐν Ἀθήναις»⁶. Τὸν ἐνδιαφέρει τί «πρέπει νὰ ἔγραφη ἀρχῆθεν»⁷: διορθώνοντας τὴ διασταλευμένη ἀκροστιχίδα κανόνος τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἴγυπτίας⁸ καταλήγει: «Πιστεύω ὅτι οὕτως ἥσαν τυπωμένα ἀρχῆθεν»⁹. Μὲ ταπεινοφροσύνη χαρακτηριστικὴ γιὰ τοὺς γνησίους μαθητεύοντες στὴν ἐπιστημονικὴ ἔργασία τῆς κριτικῆς φιλολογίας σημειώνει σὲ κάποιο διορθωμένο ἀπ' αὐτὸν χωρίο ὅτι «οὔτω φαίνεται ὀρθοτέρα ἡ ἔννοια»¹⁰ καὶ ὅτι «κατ' ἔμε πρέπει νὰ λέγεται [...]»¹¹. 'Αλλοῦ δύμολογεῖ: «Ἐχω ὑποψίαν ὅτι, ἐν τῇ ή̄ ωδῇ εἶχε γραφῆ ἀρχῆθεν [...] πλὴν ἐλλείπουσι τὰ μέσα ὅπως βεβαιωθῶ περὶ τούτου». 'Αλλως, πείθομαι ὑποκλινῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ εἴμαι πρόθυμος ν' ἀποσύρω πᾶσαν παρακεινδυνευμένην γνώμην»¹², πρᾶγμα ποὺ μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑποψία ὅτι Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἦταν ἀδαής τῆς γενικότερης φιλολογικῆς μεθόδου ἐλέγχου τῶν πηγῶν καὶ τῆς ἀμεσῆς-έμμεσῆς παράδοσης. Σημειώνει: «Καὶ ἀν τυχὸν οἱ λεξικογράφοι δὲν σημειοῦσι τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τοῦ ρήματος [sc. ἀλαλάζω] ἐπὶ λύπης, τόσον τὸ χειρότερον διὰ τοὺς λεξικογράφους. Ὁφείλουσι νὰ τὴν σημειώσωσι. Τὰ λεξικὰ ἐρανίζονται ἐκ τῶν συγ-

¹ Αὐτόθι, σ. 215. 5-7.

² Αὐτόθι, σ. 215. 9-10.

³ Αὐτόθι, σ. 215. 12.

⁴ Αὐτόθι, σ. 216. 27-28.

⁵ Αὐτόθι, σ. 217. 30-31.

⁶ Αὐτόθι, σ. 218. 1-3.

⁷ Αὐτόθι, σ. 218. 10· πβ. σ. 227. 17-18.

⁸ Αὐτόθι, σ. 222. 4-11.

⁹ Αὐτόθι, σ. 222. 11-12.

¹⁰ Αὐτόθι, σ. 227. 2.

¹¹ Αὐτόθι, σ. 227. 12.

¹² Αὐτόθι, σ. 227. 17-21.

γραφέων, ὅχι οἱ συγγραφεῖς ἐκ τῶν λεξικῶν»¹, θυμίζοντάς μας θέση ποὺ ἀποδέχονται οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς θεράποντες τῆς νεωτερικῆς γλωσσολογίας, ὅτι οἱ μεγάλοι συγγραφεῖς πλουτίζουν τὴ γλώσσα καὶ ὅχι οἱ ὑπέρμαχοι τῆς ρυθμιστικῆς-σχολικῆς γραμματικῆς. Ἐπιτίθεται μάλιστα στὴν καταστροφικὴ «διορθωσιμανία», ποὺ ἰσοπεδώνει τὴν ὑφολογικὴν ἴδιαιτερότητα τῶν κειμένων: «Ἄνευ λόγου πολλάκις, ἔνεκα τῆς διορθωσιμίας αὐτῆς, φθείρονται τὰ κάλλιστα καὶ ἐλληνοπρεπέστατα τῶν τροπαρίων»². Γίνεται καυστικὸς ὅταν στηλιτεύει ἐπιπόλαιο διορθωτὴ τῶν Μηναίων προτείνοντας τοὺς ἵστους τῆς κριτικῆς διορθωτικῆς ἐργασίας: «Καὶ ταῦτα μὲν ἀρκοῦσι, διότι δὲν πρόκειται νὰ παρφέρησωμεν τὸ ἔργον τοῦ κριτικοῦ διορθωτοῦ, οὐδὲ ν' ἀποδείξωμεν ὅτι πάσχομεν καὶ ἡμεῖς ἐκ διορθωσιμανίας. Εἴμαι βέβαιος ὅτι ὁ ὄψιφανής διορθωτὴς τῶν Μηναίων, τῆς ἐν Ἀθήναις γενομένης ἐκδόσεως, οὐδὲ ἴδεαν εἶχε τί θὰ πῇ διόρθωσις παλαιῶν κειμένων. Καλὴ τῇ πίστει, ἐνόμιζεν ὅτι ἐπρόκειτο νὰ διορθώσῃ, ὅχι τὰ σφάλματα τὰ προστριβέντα εἰς τὸ κείμενον, τὰ ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως, ὅχι τὰ σφάλματα τῶν βιβλιογράφων, ἀλλ' ὅσα αὐτὸς ὑπέθετεν ὡς σφάλματα τῶν ποιητῶν τῶν ἱερῶν ἀσμάτων ὅτι ἐπρόκειτο νὰ διορθώσῃ αὐτὸν τὸν Ρωμανόν, τὸν Κοσμᾶν, τὸν Δαμασκηνόν, τὸν Ἀνδρέαν, τὸν Θεοφάνη, τὸν Ἰωσήφ, καὶ τοὺς λοιπούς. Μήπως τις ἐκ τούτων ἦτο, τούλαχιστον, προλύτης τῆς Θεολογίας; [...] Καὶ διορθοῖ οὐ μόνον τὸν ποιητήν, Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν, τὸν συγγραφέα τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων· εἶτα, αὐτὸ τὸ Πανάγιον Πνεῦμα, τὸ ὑπαγορεῦσαν εἰς τὸν θεόπνευστον Λουκᾶν· καὶ, τέλος, αὐτὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν εἰπόντα· [...] Ἄφήνομεν ὅτι ποιεῖται σόλοικον χρῆσιν τοῦ μέλλοντος ἀντὶ τοῦ ἀօρίστου τῆς Ἀπαρεμφάτου. Πῶς σᾶς φαίνεται; [...] Μήπως εἴναι ταῦτα μόνα, τὰ ὅποια κατετόλμησεν ὁ καινοφανῆς διορθωτής; Φαντασθῆτε διορθωτὴν τῶν Τερῶν Μηναίων, ἐκ τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Κλήρου! Οἱ ἀνελέήμων οὗτος κριτικός, ὁ ἐκ τοῦ κέντρου αὐτῆς τῆς Νήσου τοῦ Πέλοπος καταγόμενος, ὁ καὶ προλύτης τῆς Θεολογίας, κτλ., ἐξ ὅσων ἦσαν πρὸς διόρθωσιν, οὐδὲν διώρθωσε· διώρθωσε μόνον ὅλα τὰ καλῶς ἔχοντα, ἔχειροτέρευσε πολλὰ ἐκ τῶν ὑπόπτων, καὶ ἀφῆκε νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ βιβλία ἀφθονωτάτη νέα συγκομιδὴ τυπογραφικῶν λαθῶν. Ἐποίησε δὲ πολλὰ ἀπολυτίκια ἴδια του, τὰ ὅποια καὶ κατεχώρισεν εἰς τὰ Μηναῖα, ἀγνοῶ μὲ ποίαν ἄδειαν, σημειώσας ὑπ' αὐτὰ τὸ ἀρκτικὸν γράμμα τοῦ

¹ Αὐτόθι, σ. 225. 19-23.

² Αὐτόθι, σ. 218. 32-33.

όνόματός του. Είναι δὲ τὰ ποιήματά του ταῦτα ἄμουσα, ὡς εἰκός, καὶ ἀτερπῆ καὶ ἀδόκιμα¹. Ἀναπόφευκτα ἔρχεται στὸν νοῦ μας ἡ σημαντικὴ γιὰ κάθε κριτικὸ φιλόλογο παρατήρηση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ποὺ σημείωσε κάποτε μὲ ἀφορμὴ κάποια τολμηρὴ διόρθωση ἐνὸς λογίου στὸν Ρωμύλο τοῦ Πλουτάρχου: «διορθοῦν γάρ οὐ μεταμορφοῦν δέδοται τοῖς ἐκδόταις τοὺς συγγραφεῖς»². Μὲ φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Παπαδιαμάντης καταρρίπτει τὶς ἀστοχεῖς ἐπεμβάσεις φιλοδόξων διορθωτῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων καὶ ὑποστηρίζει τὶς δικές του προτάσεις. Ὡς κύριες αἵτιες ἀτελεσφόρων «διορθωτικῶν» παρεμβάσεων θεωρεῖ τὴν ἀπροσεξία-ἐπιπολαιότητα, τὴν ἔλλειψη στενῆς ἐπαφῆς μὲ τὸ ὑφος τῶν κειμένων καὶ τὴν ἐλλιπὴ γλωσσικὴ κατάρτιση. «Ἔχει συνειδητοποιήσει καλὰ τὴ σοβαρότητα τοῦ ἐγχειρήματος ἀνάληψης μιᾶς «κριτικῆς ἐκδόσεως»³. Ἐπικαλεῖται ἐνίστε τὴ συνηγορία παλαιογραφικῶν ἐνδείξεων-πιθανοτήτων γιὰ μιὰ συγκεκριμένη γραφή⁴, παραλλήλων χωρίων ἀπὸ τὸν ἴδιο δημιουργὸ-ποιητή⁵ (κατὰ τὸν κανόνα τοῦ Πορφύριου «Ομηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν», συντακτικῆς δεοντολογίας καὶ ἀξιολόγησης σχημάτων λόγου (όνομαστικὴ ἀπόλυτη, πάρισον, πλεονασμός, ὑπερβατόν, μετάθεση, παρήγηση, κατὰ σύνεσιν, κ.ἄ.)⁶, ὑφους ἐπὶ τὸ «κομψότερον καὶ γλαφυρώτερον»⁷, «ἐπὶ τὸ σεμνότερον καὶ ἀξιοπρεπέστερον»⁸, καὶ μετρικῆς-ρυθμικῆς πληρότητας⁹. Η συναίσθηση τοῦ ἐνιαίου τῆς Ἑλληνικῆς δὲν ἐμποδίζει τὴ διάκριση τῶν ἴδιαιτεροτήτων τῆς ποιητικῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας μὲ τὸ ἀττικιστικὸ θέλγητρο καὶ τὴν τολμηρὴ ἐκφραστικὴ τῆς βυζαντινῆς γλώσσας. Σὲ δύο περιπτώσεις ὁ Παπαδιαμάντης ὑπογραμμίζει τὸ ἀτοπὸν τῆς μιμήσεως κλασικῶν προτύπων: «Ἡ γραφὴ τοῦ ἀειμνήστου Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ εἰς τοὺς εἱρμοὺς τῆς Θεοτόκου [...]】

¹ Αὔτόθι, σσ. 222. 13-23, 222. 28 - 223. 3, 224. 4-14.

² Α. ΚΟΡΑΗΣ, Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, Μέρος Α', Παρίσιοι 1809, σ. 377 (πβ. Γ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 49, σημ. 23).

³ "Απαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 218. 11-12.

⁴ Αὔτόθι, σ. 218. 17-18.

⁵ Αὔτόθι, σ. 220. 15-24.

⁶ Αὔτόθι, σσ. 216. 7-9, 218. 20-27, 218. 29-31, 219. 10-11, 219. 17-18, 221. 22-24, 223. 14-15, 223. 26-33, 225. 3, 225. 9-10, 227. 5-6, 227. 25, 227. 28-31.

⁷ Αὔτόθι, σ. 221. 9 (πβ. σσ. 221. 11-12, 221. 28-30).

⁸ Αὔτόθι, σ. 225. 19.

⁹ Π.χ. βλ. αὔτόθι, σ. 225. 11-13.

φαίνεται παραπολὺ ἀπτικὴ καὶ ἀριστοφάνειος»¹, ἐνῶ εἰρωνεύεται ἄμοιρο ἐπιθεωρητὴ τῶν δημοτικῶν σχολείων, θιασώτη τοῦ ὑπεραττικιστῆ Κωνσταντ. Κόντου, γράφοντας ὅτι «ὁ ἄνθρωπος ἐνόει, φαίνεται, βίᾳ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν Ὁμηρικὴν διάλεκτον, οὐ μόνον εἰς τὸν Πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον, καὶ εἰς τὸν Λέοντα τὸν Σοφόν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν. Δυστυχῶς, κανεὶς ἐκ τῶν τριῶν δὲν εἶχεν ἀκροασθῆ τὸν κ. Κόντον, καὶ δὲν ἤξευρε τίποτε περὶ πονηροῦ καὶ ἀγαθοῦ κόμματος»². Μακριὰ ἀπὸ κάθε ὑποψία γλωσσικοῦ ζητήματος καὶ γλωσσαμυντορισμοῦ ἡ καθαρολογιστατισμοῦ παρατηρεῖ ἀλλοῦ: «Τὸ κἀν τὸ ἄτονον [...] δέν μοι φαίνεται νὰ συνάδῃ μὲ τὴν ἐν γένει γλῶσσαν τῶν τροπαρίων»³. Καὶ στὶς σποραδικὲς ἴδιογραφες διορθώσεις του στὰ Μηναῖα καὶ τὸ Τριώδιο τοῦ ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν Σκιάθου ἀκοῦμε τὸν εἰδικὸ στὴν ὑμναγιολογικὴ γλώσσα (τυπικό, μορφολογικό, λεξικολογικό, συντακτικό, κτλ.) νὰ διορθώνει τὸ τυπωμένο κείμενο γιὰ λόγους μουσικῆς τονῆς, ἵσοσυλλαβίας, ὄμοτονίας, μέτρου ἢ συλλαβικῆς πληρότητας⁴, ὄρθιογραφίας καὶ γραμματικῆς⁵, σύνταξης⁶, νοήματος⁷ καὶ δογματολογίας⁸, ὑφολογικῆς

¹ Αὔτόθι, σ. 218. 23-25.

² Αὔτόθι, σ. 219. 7-14.

³ Αὔτόθι, σ. 227. 10-12.

⁴ Βλ. αὐτόθι, σσ. 389. 17, 389. 24, 390. 3, 390. 14, 390. 19 καὶ τὶς Δ7, Δ12, Δ17, Δ25, Δ35, Δ36, Δ37, Δ38, Δ39, Δ44, Δ48, Δ54, Δ57, Δ58, Δ68, Δ71, Δ97.

⁵ Βλ. τὶς Δ15, Δ20, Δ21, Δ22, Δ24, Δ26, Δ29, Δ30, Δ31, Δ33, Δ38, Δ45, Δ46, Δ51, Δ52, Δ53, Δ54, Δ56, Δ57, Δ66, Δ69, Δ81, Δ93, Δ94, Δ96.

⁶ Βλ. τὶς Δ8, Δ9, Δ16, Δ19, Δ28, Δ38, Δ41, Δ43, Δ47, Δ54, Δ74, Δ82, Δ84, Δ87, Δ88, Δ89, Δ98.

⁷ ΠΒ. αὐτόθι, σ. 87. 20-30: «Σημ.: Εὐχαριστοῦμεν τῷ κ. Πζ., ἀφοῦ ἐνόμιστεν ἀναγκαῖον νὰ διορθώσῃ τὸ περὶ τῆς συνεχείας τοῦ τροπαρίου τῆς Κασσιανῆς λάθος. Τῷόντι, ἡμεῖς οἱ νέοι πάντοτε διδασκόμεθα παρὰ τῶν γερόντων. Ή περαιτέρω δμως δικαιολογία ὅτι ὁ Θεόφιλος δὲν ἥδυνατο, ἀτέ ἀρρην, νὰ γράψῃ “μή με τὴν σήν δούλην παριδόῃς” εἶναι ἀπαράδεκτος καίτοι ἀστεία καὶ εὐφυής. Ο γράψας τὰς λέξεις ἔκεινας, εἴτε ἀρσενικὸς ἦν εἴτε θηλυκός, δὲν ἥδυνατο ἡ θῆλυ νὰ δηλώσῃ τὸ λαλοῦν πρόσωπον, διότι τοῦτο ἡτο ἡ ἀμαρτωλὴ γυνή, αὐτῆς δὲ μόνης ἥσαν οἱ λόγοι καὶ ὅχι τοῦ ποιήσαντος. Οἱ λόγοι εἶναι συνέχεια τοῦ ἀνωτέρω “Οἴμοι, λέγουσα, ὅτι νῦν” κτλ. Μή οἱ τὰ ἄλλα τροπάρια ποιήσαντες πρέπει νὰ ἥσαν γυναῖκες, διότι γράφουσι “δέξαι με τὴν τάλαιναν”, “δέξαι με μετανοοῦσαν”; Μή ὁ Κοσμᾶς, ὁ Ἰωσήφ, ὁ Δαμασκηνός δὲν ἔγραψαν τροπάρια, ἐν οὓς γυνὴ ὄμιλεῖ ὡς ἀφ’ ἔαυτῆς ἡ δούλη σου καὶ τὰ δμοια;».

⁸ Βλ. τὶς Δ2, Δ3, Δ6, Δ10, Δ11, Δ13, Δ14, Δ34, Δ36, Δ38, Δ42, Δ49 [ἄν καὶ,

έχφορας¹. Όρισμένες όποιες αύτες θὰ μποροῦσαν νὰ προκύψουν κατόπιν ἀντιπαραβολῆς μὲ τὶς ἀντίστοιχες παλαιότερες ἐκδόσεις τοῦ 1852, ὅπου ὑπῆρχε ἡ σωστὴ γραφή². Κριτικές διορθώσεις μπορεῖ νὰ ἐπιχειρήσει μόνον ὁ ἔντριβης περὶ τὴν ἴδιάζουσας ρητορικῆς χροῖς γλώσσα τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, τοὺς βυζαντινοὺς δογματικοὺς-ποιητικοὺς νεολογικοὺς σχηματισμούς, τὰ πολύφορτα σχήματα τοῦ λόγου καὶ τὴν νοθευμένη ἀπὸ λογιότερα στοιχεῖα Κοινὴ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῶν ἀγιολογικῶν-ἀγιογραφικῶν κειμένων (συναξαρίων)³. "Ετοι καὶ ὁ αἱ ipsa doctus καὶ naturae instinctu κυρ-Ἀλέξανδρος τῶν γραμμάτων μας, ὁ καὶ ἔμπλεος κλασικῆς παιδείας.

ὅπως εἶναι σήμερα ἐκδεδομένα τὰ τροπάρια, μετρικῶς χωλαίνει χωρὶς τὴν ἀντωνυμία], Δ60, Δ61, Δ62, Δ64, Δ67, Δ68, Δ71, Δ72, Δ75, Δ76 [χωρίς, ὥστόσο, ἡ προσθήκη νὰ ὑπερβαίνει τὸ ἥδη αὐτονόητο νομιματικά], Δ77, Δ78, Δ79, Δ86, Δ89, Δ90, Δ93, Δ95.

¹ Βλ. τὶς Δ1, Δ5, Δ18, Δ23, Δ27, Δ32, Δ40, Δ50, Δ54, Δ55, Δ56, Δ62, Δ63, Δ65, Δ70, Δ73, Δ80, Δ83, Δ85, Δ91, Δ92, Δ99. Ὁ ρόλος τῶν Δ23, Δ63 καὶ Δ73 εἶναι, κατὰ τὴν ταπεινή μας γνώμη, συζητήσιμος.

² Λ.χ. ἡ Δ43 [σ. 103 τοῦ νεωτέρου Μηναίου] βάσει τοῦ Μηναίου τοῦ 1852· τὸ ἴδιο ἡ Δ13, ἡ Δ48 [σ. 41 τοῦ Μηναίου τοῦ 18732] καὶ ἡ Δ51 [σ. 62 τοῦ ἴδιου Μηναίου].

³ Πβ. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *'Η Βυζαντινὴ Ύμνογραφία καὶ Ποίησις ἦτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, τόμ. Β', ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1993 [3η, ἀνατ.], σσ. 227-228.

ΣΧΟΛΙΑΖΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Προσωπική πεποίθηση τοῦ γράφοντος ἀποτελεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀξία τῶν παπαδιαμαντικῶν κριτικῶν παρατηρήσεων προβάλλει πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν προσέγγιση-τεκμηρίωσή τους, γι' αὐτὸν καὶ δειγματοληπτικὰ θὰ ἐπιδοθοῦμε στὶς ἐπόμενες σελίδες στὴν προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ εἰδούς. Στὸ παρελθόν οἱ μύστες τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου γνώριζαν ὅτι «ἡ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τῆς ὑμνολογίας, ποὺ βάθαινε καὶ πλάταινε ὅσο ὥριμαζαν [sc. Παπαδιαμάντης καὶ Μωραϊτίδης], ἥταν γι' αὐτοὺς ἔνα ἀπλὸ ἐπιστέγασμα μιᾶς μουσικῆς. Στὸ μουσικοφιλολογικὸ αὐτὸν εἶδος δὲν προβληματίστηκαν ποτέ τους σὰν κατηχούμενοι καὶ δόκιμοι μύστες. Ἡσαν φτασμένοι καὶ δεχτικοὶ τῆς ὄμορφιᾶς του μιᾶς ἐξ ἀρχῆς»¹. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '50 ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης ἀναφέροντας τοὺς (συστηματικοὺς) διορθωτές-ἀναθεωρητές καὶ ἔκδότες τῶν ὑμνογραφικῶν κειμένων μνημονεύει «τὸν γνωστότατον διηγηματογράφον Ἀλέξανδρον Παπιαδιαμάντην (1851-1911), προτείναντα διαφόρους διορθώσεις εἰς ἄρθρα, τὰ ὅποια ἐπὶ τούτῳ ἐδημοσίευσεν»² καὶ ἀναφέρεται ἐνδεικτικὰ σὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτές³. Ό Β. Σκουφαρᾶς στὴν κλασικὴ μελέτη του γιὰ τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο τῶν Διοσκούρων λογοτεχνῶν τῆς Σκιάθου παρατηρεῖ: «Οἱ διάφορες φιλολογικὲς διορθώσεις ποὺ ἔκανε πάρεργα κι εὔκαιριακὰ ὁ Παπαδιαμάντης σὲ μερικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα, δείχγουν ἄνθρωπο μ' ὀλοκληρωμένη γνώση καὶ προπαντὸς μ' ἀκονισμένο αἰσθητήριο»⁴. Δυστυχῶς ὁ Α. Β. Ζορμπᾶς στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του (1991) γιὰ τὴ γλώσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, πέρα ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῆς γλωσσικῆς-ἐκφραστικῆς

¹ Β. ΣΚΟΥΦΑΡΑΣ, *Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο...*, σ. 35.

² Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἡτοι Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1993 [1952], σ. 135 καὶ σημ. 2.

³ Βλ. αὐτόθι πρόκειται γιὰ τὶς σσ. 216. 12-20, 217. 31-32, 218. 23 ἐξ., 222. 13 ἐξ., 224. 24-29, 227. 13 ἐξ. τῶν Ἀπάντων τοῦ Παπαδιαμάντη, κριτ. ἐκδ. Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΓΛΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π.

⁴ Β. ΣΚΟΥΦΑΡΑΣ, *Τὸ ὑμνογραφικὸ ἔργο...*, σ. 35.

σχέσης ἀνάμεσα στὸ παπαδιαμαντικὸ ἔργο καὶ στὰ ἐκκλησιασικὰ βιβλία, παρέλειψε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὶς παπαδιαμαντικές διορθώσεις¹, ὥστε νὰ προβληθεῖ εὐκρινέστερα ἡ γονιμοποιημένη ἀπὸ τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα παπαδιαμαντικὴ ἔκφραση. Πάντως, πρὶν ἀπ' ὅλους, στὸ χριστουγεννιάτικο ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ *Νέα Έστιά* τοῦ 1941 γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὁ Γ. Βαλέτας ἐπικαλεῖται τὴν μαρτυρία τοῦ π. Γ. Α. Ρήγα γιὰ τὶς παπαδιαμαντικές διορθώσεις —τὶς ὅποιες ὁ Βαλέτας συμπεριέλαβε στὴν ἔκδοση τῶν παπαδιαμαντικῶν Ἀπάντων— καὶ τὴν ἀξία τους: «Ἐκτὸς ἀπ' τὶς Ἀκολουθίες καὶ τοὺς Ὕμνους τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ κ. [sic] Ρήγας προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσει καὶ τὶς κριτικὲς διορθώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη σὲ πολλὰ κείμενα τροπαρίων καὶ λειτουργικῶν βιβλίων. Καὶ ὁ ὑποφαινόμενος», σημειώνει ὁ Βαλέτας, «ἔτυχε νὰ δῶ στὴ Σκίαθο σὲ παλιὰ λειτουργικὰ βιβλία (Μηναῖα) μερικὲς διορθώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη πολὺ ἐπιτυχημένες καὶ ἀξιοπρόσεχτες. Θεία ὄργη τὸν ἔπιανε ὅταν ἀκουε παραδιαβάσματα ἀπὸ ψάλτες καὶ παπάδες, ἢ ὅταν ἔβλεπε παρατυπώματα καὶ νοθεῖες στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. «Πολλὲς διορθώσεις, μοῦ γράφει ὁ κ. Ρήγας, μοῦ τὶς ἀνακοίνωσε μόνον προφορικῶς, ἄλλες πάλιν τὶς ἔχει σημειώσει μὲ μολύβι στὰ Μηναῖα τῆς Ἐκκλησίας μας. Εἶναι ὅλες ἐπιτυχημένες, ἀποτελέσματα βαθεῖας καὶ ὄρθης κρίσεως, καὶ ἀποκαθιστοῦν τὸ κείμενο τῶν τροπαρίων, ὅπως εἶχε τὸ πάλαι. Σκέπτομαι νὰ τὶς καταγράψω ὅλες σὲ ἔνα φυλλάδιο γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν»². Τὸ φυλλάδιο ποὺ τοῦ ἀπέστειλε ὁ σοφὸς λευτῆς, μὲ ὄρισμένες κρίσεις ἐνσωματωμένες στὸ κείμενο τῶν διορθώσεων, δημοσίευσε στὴν ἔκδοση τῶν παπαδιαμαντικῶν Ἀπάντων ὁ Βαλέτας³. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ἀξιόλογες ἰδιόγραφες παπαδιαμαντικές κριτικὲς διορθώσεις θεωροῦνται ἀποδεκτὲς γιὰ τὶς σημερινὲς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς ἐκδόσεις· μετὰ ἀπὸ ἐνδελεχῆ ἔρευνα ἐπισημάνωμε τὶς ἔξης: Δ2, Δ3, Δ7, Δ15, Δ19, Δ20, Δ22, Δ24, Δ26, Δ28, Δ29, Δ30, Δ31, Δ33, Δ34, Δ36, Δ37, Δ38, Δ43, Δ45, Δ46, Δ48, Δ51, Δ52,

¹ Βλ. Α. Β. ΖΟΡΜΠΑΣ, δ.π., σσ. 36, 352 ἐξ., 440-455.

² Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, «Ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικὰ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀνακοίνωση τοῦ Οἰκ. κ. Γ. Α. Ρήγα», *Νέα Έστιά* (Ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη), τεῦχ. 355, Χριστούγεννα 1941, σ. 93.

³ Μήπως ἡ διόρθωση τῆς σ. 390. 4-5 (τῶν Ἀπάντων κριτ. ἔκδ. Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π.) ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη μόνο προφορικὰ στὸν Γ. Α. Ρήγα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ἐντοπίζεται σήμερα στὰ βιβλία τῶν Μηναίων [πβ. αὐτόθι, σ. 392. 6];

Δ53, Δ58, Δ65, Δ66, Δ67, Δ68, Δ69, Δ70, Δ71, Δ72, Δ75, Δ79¹, Δ84, Δ93 και Δ98. Κατά τὸν περαιτέρω σχολιασμὸ τῶν διορθώσεών του δὲν πρέπει νὰ λησμονήσουμε ὅτι φρονοῦσε πῶς ἀρμόδιοι και ἵκανοι, γιὰ νὰ ἀναλάβουν «τὴν κριτικὴν ἐπιστασίαν και διόρθωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων» εἶναι οι «εὔμαθεῖς και εἰδίκοι ἄνδρες»², ἀνδρες δηλαδὴ ἡ εἰδίκευση τῶν ὁποίων στὴ γλώσσα τῆς ὥρθοδοξῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας-λατρείας ἔπερπε νὰ συνεπικουρεῖται ἀπὸ ἐγκυκλοπαιδικὲς γνώσεις.

Στὸ ἔκτενὲς ἀρθρὸ του μὲ τίτλο «Ἐκκλησιαστικαὶ ἐκδόσεις ἐν Ἀθήναις» (1900)³ ὁ Παπαδιαμάντης ἀναφέρεται σὲ μία κακὴ ἀθηναϊκὴ ἀνατύπωση τῆς ἐν Βενετίᾳ ἐκδοσῆς μὲ τὸ παλαιότερα παραφρασμένο κείμενο τῶν ἔργων τοῦ Ἀγ. Συμεὼν ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, «ἔργον καπηλικὸν» ποὺ «ἔφερε τρομερὰ λάθη»⁴, και μὲ πνευματώδη φιλοπαίγμονα διάθεση συνεχίζει σχολιάζοντας ἀπόπειρα ἐνὸς φιλοκαθαρεύοντος διδασκάλου νὰ «διορθώσει ὀλίγον» τὴ γλωσσικὴ διατύπωση σὲ μία νεώτερη ἀθηναϊκὴ ἀνατύπωση τοῦ ἴδιου βιβλίου τὸ 1882, ἀπόπειρα μὲ κωμικοτραγικὸ ἀποτέλεσμα, ἀφοῦ «ὁ ἐν λόγῳ διδάσκαλος ἀφῆκεν ἀδιόρθωτα ὅλα τὰ χρήζοντα διορθώσεως, διώρθωσε δὲ, ἢ ἐδιόρθωσε, κατὰ τὸν νεοελληνικὸν τρόπον, ὅλα τὰ μὴ χρήζοντα διορθώσεως». Κοντικώτερος τοῦ Κόντου⁵ [...]»⁶. Ἐδῶ ὁ Παπαδιαμάντης ὑπογραμμίζει μία πραγματικότητα ἀντιφατικὴ ὅσο και ἐνδεικτικὴ τῶν πρώτων ἐκδοτικῶν προσπαθειῶν στὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος, ὅσο τουλάχιστον μποροῦμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὴ δεύτερη ἐκδοση (1862) τῶν ἔργων τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης «δαπάνη και ἐπιμελεία Στεφάνου Κ. Σκαθάρου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν», ποὺ βρίθει τυπογραφικῶν και ὥρθογραφικῶν λαθῶν⁷ και ἀλλεπαλλήλων τύπων «ἀγκα-

¹ Πιὸ σωστὴ ἡ σειρὰ «τὸν Πέτρον» [βλ. Ἐπίμετρο].

² Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 215. 1-2.

³ Αὐτόθι, σσ. 215-225.

⁴ Αὐτόθι, σ. 216. 23-33.

⁵ Γιὰ τὸν Κ. Κόντο, Ἰσως τὴν ἐπιβλητικότερη φιλολογικὴ φυσιογνωμία στὴν Ἑλλάδα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου και τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰώνα, βλ. I. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Ἡ ἀναβίωσις τῶν Κλασικῶν Σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως και ἐντεῦθεν», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν [= ΕΕΦΣΠΑ] 1957-58, σσ. 382-384 και Γ. Α. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΓΟΥ, Κωνσταντῖνος Στ. Κόντος 1834-1909 [τόμ.] Α', Ἀθήνα 1979.

⁶ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 217. 6-9.

⁷ Βλ. Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τὰ «Ἀπαντα εἰς ἐξ μέρη διαιρεθέντα [...] ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰς τὴν καθομιλουμένην μετενεχθέντα ἑλληνίδα φωνὴν πρὸς ψυχω-

λά»¹, κτλ. "Όταν, στή συνέχεια τοῦ ἀρθρου του, ἀναφέρεται στὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔκδοσεις (Μηναίων καὶ Τριωδίου)² τοῦ ἐκ Στεμνίτσης Γορτυνίας ἀρχιμανδρίτη Ἰωάννη Μαρτίνου (10 Ιουνίου 1839-1923), τοῦ μετέπειτα ἐπισκόπου Γόρτυνος καὶ Μεγαλοπόλεως³, τὰ σχόλιά του δὲν συνοδεύονται ἀπὸ δηκτικότητα ἀλλὰ ἀπὸ καλοπροαίρετη ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα. «Εἴμαι βέβαιος» γράφει «ὅτι ὁ ὄψιφανής διορθωτὴς τῶν Μηναίων, τῆς ἐν Ἀθήναις γενομένης ἔκδόσεως, οὐδὲν ιδέαν εἶχε τί θὰ πῇ διόρθωσις παλαιῶν κειμένων. Καλῇ τῇ πίστει, ἐνόμιζεν ὅτι ἐπρόκειτο νὰ διορθώσῃ, ὅχι τὰ σφάλματα τὰ προστριβέντα εἰς τὸ κείμενον, τὰ ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως,

φελῇ χρῆσιν τῶν εὐλαβῶν ὄρθοδόξων ιερέων καὶ λαϊκῶν. Ἐκδίδεται ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δαπάνῃ καὶ ἐπιμελείᾳ Στεφάνου Κ. Σκαθάρου τοῦ ἐξ Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰω. Ἀγγελοπούλου 1862 [¹1857]. Πρόκειται γιὰ ἀνατύπ. τῆς ἔκδ. Βενετίας τοῦ 1820, κατὰ τὸ προλόγισμα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μὲ ἡμερομηνίᾳ 25 Φεβρ. 1857]. Στὶς σσ. 124-125, ὅπου τὰ περὶ χειροτονίας τοῦ Ἀναγνώστου, δὲν ἐντοπίσαμε τὸ χωρίο ποὺ μνημονεύει [216. 29-33] ὁ Παπαδιαμάντης. Ἐπισημαίνουμε, ώστόσο, τύπους λέξεων, ὅπως «φρονίσωμεν», «μανδύλιον», «ἀληφθῆ», «ἀκόμη», «μεγαλητέραν», «εἰκανίζει», κ.τ.δ.

¹ Π.χ. βλ. αὐτόθι, σσ. 314-315.

² Λ.χ. Τριψίδιον κατανωκτικὸν περιέχον ἀπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης Τεσσαρακοστῆς... "Ἐκδοσὶς νεωτάτη ἐπιδιορθ. καὶ ἔξαρ. ὑπὸ Ἰωάνν. Μαρτίνου, Ἀθῆναι 1900. Τὸ 1896 κυκλοφόρησε στὴν Ἀθήνα ἔκδοση τῶν Μηναίων τοῦ Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ: Μηναῖον [...] περιέχον ἀπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ τυπικοῦ κατ' ἀρχαίαν μέν, νεωστὶ δὲ τυπωθεῖσαν διάταξιν τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας διορθωθὲν πρώην μὲν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ, νῦν δὲ ὑπὸ Ἰωάννου Μαρτίνου ἀρχιμανδρίτου, μετὰ πολλῶν προστηκῶν κεκανονισμένων ἀδείᾳ καὶ ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ βιβλιεκδοτικοῦ καταστήματος «Ο Φοῖνξ».

³ "Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σσ. 222. 15-225. 30· ἐπίστης βλ. "Ἀπαντα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ἐπιμ. Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ, δ.π., σ. 640, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας..., σ. 135, σημ. 1, "Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σσ. 386-387 καὶ σημ. καὶ Χ. ΘΕΜΕΛΗΣ, «Ἡ ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ἔτει 1896 ἔκδοσις τῶν Μηναίων», Θεολογία 47, 1976, σσ. 463-499, 636-658. Πρέπει, ἐπιπλέον, νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι δ. Ι. Φουντούλης σὲ ἀρθρο του γιὰ τὰ Μηναία στὴ Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυλοπαιδεία, τόμ. 8, Ἀθῆναι 1966, στ. 1117-1120 [λῆμμα «Μηναῖον】 μεταξὺ τῶν ἀλλων ἔκδόσεων καὶ προσπαθειῶν πρὸς διόρθωση καὶ ἀνατύπωση τῶν Μηναίων δὲν μνημονεύει καν τὴν περίπτωση τοῦ Ἰω. Μαρτίνου σχετικῶς μὲ τὴν ἔκδ. τοῦ 1896.

όχι τὰ σφάλματα τῶν βιβλιογράφων, ἀλλ’ ὅσα αὐτὸς ὑπέθετεν ως σφάλματα τῶν ποιητῶν τῶν ἱερῶν ἀσμάτων»¹. Μάλιστα συνοδεύει τὴν αὐστηρότητα τῶν κρίσεών του μὲ ίσχυρὰ ἐπιχειρήματα, στὰ ὅποια ἀναγνωρίζουμε ὄχι μόνο τὸν ἄνθρωπο ποὺ σπούδασε φιλολογία, ἀλλὰ κι ἔκεινον ποὺ γνωρίζει νὰ κατέχει διαχρονικὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα.

Στὸ νεκρώσιμο ἰδιόμελο τοῦ γ' ἥχου, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, μολονότι ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιμένει ὅτι «εἰς τὰς ἀρίστας ἐκδόσεις, φέρεται “Ἐπελθών γὰρ ὁ θάνατος, ταῦτα πάντα ἐξηφάνισεν [”]»² καὶ ὅτι «ὅλοι οἱ ἱερεῖς μας ἔξακολουθοῦν ν’ ἀπαγγέλλουν: [...] ἐξηφάνισται», καθὼς «φαίνεται ὅτι αἱ ὄνομαστικαὶ ἀπόλυτοι ἔχουν μέγα θέλγητρον διὰ τοὺς ἱερεῖς, ὅπως διὰ τοὺς βουλευτάς μας, τοὺς δικηγόρους καὶ τινας δημοσιογράφους»³, μέχρι σήμερα συνηθίζεται λειτουργικὰ καὶ ἐκδοτικὰ ὁ τύπος τοῦ παθητικοῦ παρακειμένου μὲ τὴ συνακόλουθη χρήση τῆς ὄνομαστικῆς ἀπόλυτης στὴ μετοχῇ⁴. Ο Παπαδιαμάντης ἐπικαλεῖται τὴ διόρθωση τοῦ μητροπ. Κεφαλληνίας Σπυρίδωνος Κομποθέκρα, ποὺ διόρ-

¹ *Ἀπαντα Παπαδιαμάντη*, δ.π., σ. 222. 15-20· πβ. X. ΘΕΜΕΛΗΣ, δ.π., σσ. 647-648.

² *Ἀπαντα Παπαδιαμάντη*, δ.π., σ. 216. 11 [5-11]: πβ. σ. 329. 32-33 (στὸ διήγημα «Ο Καλόγερος» ἀναφέρεται στοὺς τερατώδεις σολοκισμοὺς ποὺ ἔχουν παρεισφρήσει στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες).

³ Αὐτόθι, σ. 216. 6-9: πβ. *Ἀπαντα Παπαδιαμάντη*, τόμ. 3, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1984 (1η ἐπανέκδ. μὲ διόρθωση τυπογραφικῶν παροραμάτων, 1989), σ. 538. 24-25: «Τὸ ὑφος δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὸ τῆς ἐπιστολογραφίας, εἰμὴ ὅτι εἶχε πλείονας ὄνομαστικὰς ἀπόλυτους καὶ ἀνακόλουθα» (ἀπὸ τὸ διήγημα «Ο Κοσμολαΐτης»).

⁴ Ετοι ἐκδίδεται τὸ ἰδιόμελο «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα» ἀπὸ τὸν δομηνικανὸν J. GOAR, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum [...]*, ἐκδ. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1960, [ἀνατ. τῆς ἔκδ. Βενετίας ²1730· ἡ πρώτη ἔκδ. στὸ Παρίσιο τὸ 1647], σ. 429 [ὅπου γίνεται προσπάθεια καὶ στὴ λατινικὴ ἀπόδοση νὰ μεταφερθεῖ τὸ συντακτικὸ φαινόμενο: «Repente namque superveniens mors, haec cuncta dissipat】], τὸν N. B. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, *Ἡ Βυζαντινὴ Υμνογραφία...*, σσ. 75, 271, τὸν Π. N. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Υμνογραφίας*, ἐκδ. Ἀδελφότητος θεολόγων «Ο Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1978 [ἐπηρξ.], σ. 291, καὶ ἔτσι φέρεται τυπωμένο στὴν *Patrologia Graeca* τοῦ J. P. MIGNE [ἐκδ.], τόμ. 96, 1368 C 7 [μὲ τὴν ἴδια λατινικὴ ἀπόδοση, ποὺ διαβάζουμε καὶ στὴν ἔκδ. τοῦ J. GOAR, δ.π.] καὶ στὴ σημερινὴ ἐν χρήσει ἐκκλησιαστικὴ ἀπόδοση *Εὐχολόγιον* τὸ Μέγα [...] Σπουδῇ καὶ ἐπιστασίᾳ Σπυρίδωνος Ζερβοῦ Ιερομονάχου [...] νῦν δὲ ἐπανεκδιδόμενον εἰς γ' ἔκδοσιν [...] βάσει τῆς ἐν Βενετίᾳ β' ἀπόδοσεως 1862 ἐκ τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, ἐκδ. «Αστήρ» Ἀλ. & E. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1986, σσ. 413, 464.

θωσε τὸ «έξηφάνισται» σὲ «έξηφάνισεν»¹ καὶ ἔξορκίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὸ συντακτικὸ λάθος καὶ τὸ ἀνακόλουθο σχῆμα ἐπιζητώντας τὴν ὄρθο-έπεια καὶ τὴν τήρηση τῆς κομψότερης συντακτικῆς σειρᾶς τῶν λέξεων. Τὸ ἕδιο ζήτημα τὸν ἀπασχόλησε καὶ στὸ διήγημά του «Ο Καλόγερος (Μικρὰ μελέτη)», ὅπου μὲ δριμύτητα ἥλεγχε τὴν ἐπιπολαῖότητα ἀρχιερέων παρατηρώντας: «Ἄυτοί, οἱ δοκοῦντες εὐπαίδευτοι, δὲν εἶναι οἱ ἀνεχόμενοι ν' ἀκούωσι τερατώδεις σολοικισμοὺς ἐν τῇ ιερῷ ἀκολουθίᾳ, καὶ οἱ ἕδιοι πολλάκις σολοικίζοντες;»² καὶ προσθέτοντας σὲ ὑποσημείωση στὸ ἕδιο χωρίο: «”Ηκουσα δὲ εἰς τῶν ἀρχιερέων, ἐν τῇ περικοπῇ τοῦ εἰς Κεκοιμημένους Εὐαγγελίου³ προφέρει ἐπιδεικτικῶς: Μὴ θαυμάζητε τοῦτο. Ἐν τῷ νεκρωσίμῳ ἰδιομέλῳ τοῦ ἄγ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὅλοι σχεδὸν ἀπαγγέλλουσιν: ἐπελθὼν γὰρ ὁ θάνατος, ταῦτα πάντα ἔξηφάνισται. Ἐν τοῖς παλαιοτέροις Εὐχολογίοις φέρεται ὁρθῶς, ἔξηφάνισε». Ἐπειδὴ δὲν διαθέτουμε ἀκόμη ἰδιαίτερη μελέτη γιὰ τὴ συχνότητα ἐμφάνισης τῶν σχημάτων τοῦ λόγου στὴ μεταχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ γλώσσα, ὥστε νὰ ἀρθρώσουμε ἐπιχειρηματολογικὰ τὴν ὑποψία μας γιὰ τὴν πιθανότητα λειτουργίας τῆς ἀρχῆς figura difficilior potior — κατὰ παράφραση τοῦ κανόνα ποὺ διατύπωσε ὁ J. J. Griesbach στὰ Προλεγόμενα τῆς ἔκδοσής του τῆς Καινῆς Διαθήκης τὸ 1796⁴ — ποὺ ὑφολογικὰ ὁδηγεῖ σὲ μία ἀνεπιτίθεμετη γλωσσικὴ ἔκφορὰ μὲ ἔμφαση στὴν προσωποποίηση τοῦ θανάτου, καθὼς ὑπερπλεονάζει σὲ πολλοὺς συγγραφεῖς καὶ ποιητὲς ἡ ὄνομαστικὴ ἀπόλυτη (μάλιστα στὴ γλώσσα τῶν Εὐαγγελίων καὶ ὡς ἀπόδοση σημιτισμοῦ) καὶ ἐπειδὴ λόγιοι ὅπως ὁ N. Πολίτης, ὁ E. Παντελάκης, ὁ X. Χαριτωνίδης καὶ ὁ Θ. Ξύδης τάσσονται (ὅ καθένας γιὰ τοὺς δικούς του λόγους) μὲ τὴ διατήρηση τῆς ὄνομαστικῆς ἀπόλυτης στὸ τροπάριο αὐτό⁶, ἐκτιμοῦμε τὴν

¹ Βλ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 216. 9-10· ἡ διόρθωση τοῦ Σπ. Κομποθέκρα στὸ περιοδ. Ιερὸς Σύνδεσμος 154, 1911, σσ. 4 ἔξ.

² "Απαντα Παπαδιαμάντη, τόμ. 2, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1982 (1η ἐπανέκδ. μὲ διόρθωση τυπογραφικῶν παροραμάτων, 1989), σ. 329. 8-10.

³ Ιωάν. 5, 28.

⁴ "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 329 (σημ. 1). 29-33.

⁵ Βλ. B. A. Van GRONINGEN, ὁ.π., σσ. 111, 135.

⁶ Βλ. F. BLASS & A. DEBRUNNER, *A Greek Grammar of the New Testament and Other Early Christian Literature, A Translation and Revision of the ninth-tenth German Edition incorporating supplementary notes of A. Debrunner by R. W. Funk*, ἐκδ. Cambridge Univ. Press - The Univ. of Chicago Press, Chicago, Illinois 1961, σσ. 243-244, H. W. SMYTH, *Greek Grammar, Revised* by G. M. Messing, ἐκδ. Har-

παπαδιαμαντική ύπόδειξη ως φιλολογική πρόθεση, ἐφ' ὅσον δὲν εἶχε μελετήσει ἐπισταμένως τὴν τεράστια κατὰ τὰ ἄλλα καὶ μὲν ἐκτεταμένη νόθευση (contaminatio) χειρόγραφη παράδοση. Στὸ παρὸν μελέτημα δὲν μᾶς ἀπασχόλησαν τὰ γενικότερα θεολογικὰ ἐπιχειρήματα ἢ τὸ ζήτημα τῆς (νεονομισμένης) στίξης τῶν τροπαρίων, ἀφοῦ παλαιότερα ὑπῆρχαν σημαδεμένες ἔρυθρες τελεῖες διάκρισης τῶν στίχων στὰ χειρόγραφα, σχετικῆς μὲ τὴ μελωδία, οἱ πρῶτοι ἐκδότες τῶν Μηναίων Γεώργιος Βλαστός, Γρηγ. Μαλαζὸς καὶ Pinelli διατήρησαν τὴ στίξη τῶν χειρογράφων, ἀργότερα ὅμως παραμελήθηκε —στὶς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας— ἢ χρήση τῆς ἔρυθρᾶς τελείας ἢ τοῦ ἀστερίσκου¹.

«Τὸ τῶν ἡμετέρων λυτήριον ἀμπλακημάτων» καὶ ὅχι «ἀγνοημάτων» εἶναι ἡ ὁρθὴ ἐκφορὰ τοῦ στίχου τοῦ εἰρμοῦ τῆς θ' ὥδης ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς Μεγάλης Δευτέρας, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, γιὰ λόγους νοηματικούς, ἐκκλησιαστικούς καὶ ὑφολογικούς². Συμπληρώνει μάλιστα γράφοντας «Ο δὲ ποιητὴς τοῦ εἰρημένου τροπαρίου [...], ὁ θεσπέσιος Κοσμᾶς, ὅστις ἔχαιρεν εἰς τὰς ποιητικὰς λέξεις, ἔγραψεν ἀμπλακημάτων [...]»³. Μέχρι σήμερα τυπώνεται ὁ εἰρμὸς καὶ στὶς ἐκδόσεις τοῦ Τριῳδίου μὲ τὴ γραφὴ «ἀγνοημάτων»⁴. Χωρὶς νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ διακριβώσουμε τὶς γραφές στὰ παλαιότερα χειρόγραφα, πρέπει νὰ θεωρήσουμε μᾶλλον ὁρθὴ τὴν παπαδιαμαντικὴ διόρθωση, ἐὰν στηριχθοῦμε στὰ ἔγκυρα λεξικὰ τῆς Ἑλλη-

vard Univ. Press, Cambridge Massachusetts 1984 [έπανέκδ. τοῦ 1956], σσ. 671-673 καὶ Θ. Ξέδης, *Βυζαντινή Ύμνογραφία*, ἐκδ. «Νικόδημος», Ἀθήνα 1978, σσ. 348-349. Βλ. ἐπίσης A. KOMINIS [ἐκδ.], *Analecta Hymnica Graeca*, τόμ. IV (*Canones Decembris*), ἐκδ. Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici / Univ. di Roma 1976, σ. 627, κριτ. ὑπ.: «nomin. absol., constructio non rara apud Byzantinos».

¹ Βλ. Π. N. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, δ.π., σ. 70, σημ. 27. 'Ο A. Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς πρότεινε μεταξὺ ἄλλων νὰ ἐπανεισαχθεῖ ὁ ἀστερίσκος, νὰ τηρηθεῖ ἡ γραμματικὴ στίξη, ἀφοῦ προηγουμένως καταχωρισθεῖ τὸ ὑλικὸ ὅχι καταλογάδην ὅλλα ρυθμικῶν [: N. B. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κλεῖς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας...*, σσ. 136-137].

² "Ἀπαντά Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 216. 12-20.

³ Αὐτόθι, σ. 216. 17-19.

⁴ Δ.χ. στὸ Τριῳδίο, ἐκδ. Βενετίας 1839, σ. 385, καὶ ἐκδ. 'Αποστολ. Διακονίας, 'Εν Ἀθήναις ²1993, σ. 362, στὴν ἐκδοση 'Η Ἀγία καὶ Μεγάλη Ερδομάς [...], ἐπιμ. κειμένου K. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, ἐκδ. 'Αποστολ. Διακονίας, 'Αθῆναι ²1990, σ. 74, καὶ στὴν W. CHRIST & M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Cristianorum*, ἐκδ. B. G. Teubner, Lipsiae 1871 [ἀνατ. ἀπὸ τὶς ἐκδ. Georg Olms, Hildesheim 1963], σ. 187.

νικῆς¹ καὶ στὴ γνώμη τοῦ ἔξοικειωμένου μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα Παπαδιαμάντη.

Τὸν στίχο «τῆς θεοφρουρήτου σου γλώττης, ἔνδοξε Πρόδρομε», τροπαρίου τῆς γ' ώδης τοῦ "Ορθρου τῆς κθ' Αὔγουστου"², θεωρεῖ διορθωτέος³ μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ «θεοφρουρήτου»⁴ ἀπὸ τὸ «θεοφορήτου»⁵. Τὰ συμφραζόμενα στὸ προκείμενο τροπάριο, ἡ κυριολεκτικὴ χρήση τοῦ ἐπιθέτου «θεοφόρητος» καὶ ἡ συνήθης ἐμφάνισή του στοὺς μετακλασικοὺς συγγραφεῖς⁶ δικαιολογοῦν τὴν παπαδιαμαντικὴ ἀποψή: ἄλλο ἡ «θεοφρούρητος Κωνσταντινούπολις»⁷ καὶ ἄλλο τὸ ιερὸ καὶ ἔνθεο κήρυγμα μετανοίας τοῦ Βαπτιστῆ Ιωάννη. Ἐξίσου δίκιο ἔχει ὁ Παπαδιαμάντης ὅταν διορθώνει τὸ «ἄθλους» τοῦ στίχου «ψευδεῖς μὲν ἔξεκλιναν Ἐλλήνων ἄθλους» μὲ τὸ κατεξοχὴν πλατωνικὸ «ἄθλους»⁸, ἀφοῦ στὸ

¹ Πβ. H. G. LIDDELL - R. SCOTT - H. JONES [- R. Mc KENZIE], *A Greek-English Lexicon* [Oxford 1940]. With a revised Supplement, ἔκδ. Clarendon Press, Oxford 1996 [:: LSJ], σ. 86, κατὰ τὸ ὅποιο τὸ οὐσιαστικὸ «ἀμπλάκημα» εἶναι ποιητικό (ἀπαντᾶ κυρίως στὸν Αἰσχύλο) καὶ τῆς μεταγενέστερης πεζογραφίας. Ἀπὸ τὸν G. W. H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, ἔκδ. Clarendon Press, Oxford 1961 δὲν λημματογραφεῖται ἡ λέξη. Βλ. ἐπίσης Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Μέγα Λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τόμ. 1, ἔκδ. N. Ἀστημακόπουλος, Ἀθῆναι 1964, σ. 341.

² Στὸ *Μηναῖον* τοῦ Αὔγουστου, ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1996 [μὲ νέα στοιχειοθεσία], σ. 161, ὁ στίχος ἔκδιδεται ἔτσι.

³ Βλ. "Απαντὰ Παπαδιαμάντη, ὅ.π., σ. 217. 31-32.

⁴ Βλ. τὸ Λεξικὸ τοῦ G. W. H. LAMPE, ὅ.π., σ. 643 («guarded, watched over by God») καὶ τοῦ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ὅ.π., τόμ. 7, σ. 333. 1. Τὸ ἐπίθετο χρησιμοποιεῖται σὲ προσαγορεύσεις ἡ ὡς τίτλος τιμῆς καὶ ἀπαντᾶ κυρίως στοὺς Πατέρες τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰώνα.

⁵ Βλ. τὸ Λεξικὸ τοῦ G. W. H. LAMPE, ὅ.π., σ. 642 ([1.] «borne by God, inspired») καὶ τοῦ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ὅ.π.

⁶ Πβ. λ.χ. τὴ συχνὴ φράση «θεοφορήτου μανίας» στὸ Περὶ ὄνειρων τοῦ Φίλωνα τοῦ Ἰουδαίου [ἔκδ. P. Wendland], βιβλ. 1, 254. 5 καὶ 2, 2. 4· ἐπίσης τὶς Ὁμιλίες τοῦ Συνεσίου τοῦ Κυρηναίου [ἔκδ. N. Terzaghi] 1,24 («οὐδὲν μέλει τῷ θεῷ θεοφορήτου λέξεως»).

⁷ Πβ. Γεωργίου Μοναχοῦ, *Χρονικὸν σύντομον* (redactio recentior), στὸ J. P. MIGNE [ἔκδ.], PG τόμ. 110, 869. 22 καὶ 1033. 36 καὶ Συνεχιστοῦ τοῦ Γεωργίου Μοναχοῦ, *Χρονικόν* (continuatio redactio A) [ἔκδ. I. Bekker], σ. 814. 9.

⁸ "Απαντὰ Παπαδιαμάντη, ὅ.π., σσ. 217. 32-218. 1· βλ. LSJ, σ. 1846 καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Ησυχίου [ἔκδ. M. Schmidt] γ 117 καὶ 118.

χωρίο αύτὸ ἐπικρίνονται τὰ εἰδωλολατρικὰ ληρολογήματα καὶ οἱ φλυαρίες καὶ ὅχι τὰ κατορθώματα τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων. Τέτοια λάθη τὰ θεωρεῖ «ἀφελῆ τινα, ἀκίνδυνα»¹, παρατηρεῖ δῆμως ὅτι «ὑπάρχουσι καὶ τινα διλιγώτερον ἀκίνδυνα»², ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ πρῶτο τροπάριο τῆς α' ὥδης τοῦ ἑτέρου κανόνα τοῦ Ἀγίου ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς σ' Δεκεμβρίου, ὃπου διαβάζουμε ἀκόμη καὶ σύμερα «προσάξαι τῇ σῇ Νικόλᾳ, ἦκω θεομιμήτῳ ὑπεροχῇ»³. Ή ἔκφραση «θεομίμητος ὑπεροχὴ φαίνεται μᾶλλον βλάσφημος ἔννοια, καὶ βεβαίως πρέπει νὰ ἐγράφῃ ἀρχῆθεν, θεοτιμήτῳ ὑπεροχῇ»⁴. Εάν ἀνατρέξουμε στὰ δύο λήμματα «θεομίμητος» καὶ «θεοτιμήτος» στὸ λεξικὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τοῦ LAMPE, θὰ ἀντιληφθοῦμε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὅτι ἡ παπαδιαμαντικὴ βραχυλογικὴ τεκμηρίωστι εἶναι σοβαρότατη⁵ καὶ ὅτι πρέπει μελλοντικὰ νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὅψιν ἀπὸ τοὺς ἑκδότες τῶν Μηναίων.

Η γραφὴ τοῦ Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ στὸν είρμο τῆς γ' ὥδης ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς κε' Μαρτίου «καὶ τῇ σεπτῇ συλλήψει σου» κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη «φαίνεται παραπολὺ ἀττικὴ καὶ ἀριστοφάνειος»⁶, καὶ παρακάτω παρατηρεῖ ὅτι ἡ γραφὴ τοῦ Βαρθολομαίου στὸ πρῶτο ἑσπέριο στιχηρὸ τῆς ε' Δεκεμβρίου «ἐντρυφῶν αὐτοῦ τῷ κάλλει» εἶναι λιγότερο ἐπιτυχημένη ἀπὸ τὸ «αὐτοῦ τοῦ κάλλους, ὅπερ ἦτο καὶ ὄρθιτερον καὶ κομψότερον, μάλιστα διὰ τὸν πλεονασμὸν καὶ τὸ πρωθύστερον καὶ τὸ ἐκ παραλλήλου τῆς γενικῆς»⁷. Λόγοι ὅφους συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἀπόρριψης τῆς κλασικῆς σύνταξης μὲ δοτική⁸, τὴν ὁποίᾳ θεώρησε σκόπιμο νὰ «ἀποκαταστήσει» ὁ διορθωτὴς τῶν Μηναίων Βαρθολομαῖος ἀπὸ τὴν "Ιμβρο. Πάντως ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς τοῦ τόπου «ἐν + δοτική» μὲ τὴν κυρίως τοπικὴ ἀπλὴ δοτικὴ στὴν πρωτοχριστιανικὴ γλώσσα ἐναλλάσσονται⁹. Ή κράση

¹ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 217. 30.

² Αὔτοθι, σ. 218. 1.

³ Μηναῖον Δεκεμβρίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1989, σ. 36.

⁴ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 218. 9-10.

⁵ Βλ. G. W. H. LAMPE, ὁ.π., σσ. 629 [2] καὶ 639 («honoured by God, esp. as style of address of bishops»).

⁶ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 218. 23-27 καὶ σ. 227. 9-13.

⁷ Αὔτοθι, σ. 218. 29-31.

⁸ Βλ. ⁹LSJ, σ. 578· πβ. G. W. H. LAMPE, ὁ.π., σ. 484.

⁹ Βλ. καὶ τὶς ἀπόψεις καὶ τὰ παραδείγματα τοῦ N. Turner στὸ ἐγχειρίδιο τοῦ J. H. MOULTON, A Grammar of New Testament Greek, τόμ. III (Syntax, by N. Turner), ἐκδ. T. & T. Clark, Edinburgh 1963, σσ. 260-265 [κυρίως σ. 261].

«κάν»¹ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἀττικῆς ἢ ἀττικίζουσας σύνταξης, ἐνῶ στὴν ἀπλὴ δοτικὴ συνδυάζονται νοηματικὰ ἢ ἔννοια τοῦ τόπου, τῆς αἰτίας καὶ τῆς χρονικῆς ἀφορμῆς (γιορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου)². Ή ἐξήγηση τοῦ Παπαδιαμάντη διτ «δέν μοι φαίνεται νὰ συνάδῃ μὲ τὴν ἐν γένει γλῶσσαν τῶν τροπαρίων»³ εἶναι ἀφοπλιστικὰ εἰλικρινῆς καὶ ὅρθη κατὰ τὴ γνώμη μας. Μπορεῖ στὰ ἡρωελεγειακὰ δίστιχα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συντόμων συναξαριακῶν κειμένων, ποὺ συναντῶνται στὰ Μηναῖα, νὰ ὑπολογίζεται ἡ γνώση τῆς ὄμηρικῆς διάλεκτου, ἡ λειτουργία τοῦ δακτυλικοῦ ἔξαμετρου καὶ τοῦ ἐλεγειακοῦ πενταμέτρου (καὶ ἡ πολύπλοκη μορφὴ τῶν νόμων, ποὺ διέπουν τὸ δακτυλικὸ ἔξαμετρο κατὰ τὶς τροποποιήσεις τοῦ Νόννου τοῦ Πανοπολίτη)⁴, ἡ τάση ὄμως τοῦ φιλομηριστῆ ἐπιθεωρητῆ νὰ μεταβάλει τὴ φράση ἀπὸ τὸ δ' Ἐξαποστειλάριο καὶ τὸ δ' Ἑωθινὸ «ἀστραπτούσαις ἐσθήσεσιν» σὲ «ἀστραπτούσαις ἐσθήτεσσιν» ἀποδοκιμάζεται ὡς ὑπερβάλλων ζῆλος δίχως, ὄμως, ἐπίγνωση: «ὁ ἄνθρωπος ἐνόει, φαίνεται, βίᾳ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν Ὁμηρικὴν διάλεκτον, οὐ μόνον εἰς τὸν Πορφυρογέννητον Κωνσταντῖνον, καὶ εἰς τὸν Λέοντα τὸν Σοφόν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Εὐαγγελιστὴν Λουκᾶν»⁵. Ισως ἔχει δίκιο ὁ κορυφαϊος Σκιαθίτης λογοτέχνης, ὄμως τὸ πρόβλημα δὲν φαίνεται νὰ τὸ εἴχε μόνο ὁ ἐν λόγῳ ἐπιθεωρητής, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ ἀντιστοίχου χωρίου ἀπὸ τὸ Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο⁶. Σὲ μεγάλο μέρος τῆς παράδοσης τὸ χωρίο ἔχει ὡς ἔξῆς: «ἐν ἐσθήσειν ἀστραπτούσαις», ὅπως στὶς ὁρθόδοξες ἐκκλησιαστικές ἐκδόσεις, ὄμως στὴν κριτικὴ ἐκδοση τῆς Καινῆς Διαθήκης τῶν Nestle & Aland ἐκδίδεται ὡς ἀκολούθως: «ἐν ἐσθῆτι ἀστραπτούσῃ»⁷. Πάντως τὸ ούσιαστικὸ «ἡ ἐσθῆσις» ποὺ χρησιμοποιεῖται

¹ Στὸ Μηναῖον Μαρτίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1988 [ἐπανέκδ.], σ. 98, κακῶς εἶναι τυπωμένο «κάν». Τὸ ἴδιο καὶ στὸ ἀντίστοιχο τοῦ Νοεμβρίου (ἀπὸ τὶς ἥδιες ἐκδόσεις, 1990), σ. 147. Στὸ Μηναῖον Νοεμβρίου, ἐκδ. Βενετίας 1852, διαβάζουμε «κάν» [sic] πβ. *“Απαντά Παπαδιαμάντη,* δ.π., σ. 227. 11.

² BL. F. BLASS & A. DEBRUNNER, δ.π., σσ. 107-108.

³ *“Απαντά Παπαδιαμάντη,* δ.π., σ. 227. 11-12.

⁴ *Αὐτόθι,* σ. 224. 15-23· πβ. τὴ Δ4.

⁵ *Αὐτόθι,* σ. 219. 10-13· πβ. F. BLASS & A. DEBRUNNER, δ.π., σ. 27 καὶ W. CHRIST & M. PARANIKAS, δ.π., σ. 110.

⁶ *Λουκ.* 24, 4.

⁷ BL. NESTLE - ALAND, *Novum Testamentum Graece [...]*, ἐκδ. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1985 [8η ἀνατ. τῆς 26ης ἐκδ.], σ. 242 καὶ κριτ. ὑπόμν.

στὰ ἀριστοτελικὰ συγγράμματα καὶ χυρίως ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους συγγραφεῖς¹, φαίνεται περισσότερο οἰκεῖ γιὰ τὴ γλώσσα τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπ' ὅ,τι ὁ κλασικὸς τύπος μὲ τὴν ὄμηρικὴ κατάληξη². Ο Παπαδιαμάντης εἶναι ἀμετακίνητος στὶς θέσεις του γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ αὐθεντικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κειμένου, ἀσχέτως τῶν συνηθισμένων γλωσσικῶν ὑπερβολῶν καὶ τῆς ἀρχαιστικῆς μανίας, ἀποτόκων τοῦ κλίματος ποὺ προκάλεσε ἡ δημοσίευση σὲ τόμο τῶν Γλωσσικῶν Παρατηρήσεων τοῦ σοφοῦ Ἑλληνιστῆ Κωνσταντίνου Κόντου τὸ 1882.

Τολμηρή, ὅχι ὅμως ἀπορριπτέα μέχρι νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτοψία στοὺς φορεῖς τῆς χειρόγραφης παράδοσης, εἶναι ἡ γνώμη τοῦ μεγάλου λογοτέχνη ὅτι στὸν εἰρμὸ τῆς ή' ὥδης τοῦ γνωστοῦ κανόνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ, ποὺ ἀκοῦμε στὴν ἀκολουθία τοῦ Ἀκαθίστου "Γμνου, ὁ μελωδὸς ἔγραψε «ὁ τόκος ὁ τῆς Παρθένου διεσώσατο» ἀντὶ τοῦ «ὁ τόκος τῆς Θεοτόκου διεσώσατο»³, δύως διαβάζουμε μέχρι σήμερα⁴. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Παπαδιαμάντη (λόγοι ὑφους, σύγκριση μὲ παράλληλα χωρία, τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενο τοῦ οὐσιαστικοῦ «τόκος»⁵, συμφραζόμενα καὶ νοηματικὸ περιβάλλον) εἶναι πειστικὰ καὶ ἀποδεικνύουν μία ἀκόμη φορὰ τὴν ἀνάγκη νὰ διαθέτει ὁξύνοια καὶ παρατηρητικότητα ὁ κριτικὸς φιλόλογος, στοιχεῖα ποὺ συχνὰ ἀναπληρώνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀδυναμία πρόσβασης ἢ ἐλέγχου τῶν πηγῶν.

Γι' αὐτὸν τὸν λόγο ἀκριβῶς συχνὰ παρατηρεῖται διὰ τῆς εἰκασίας ἡ ἐπιστροφὴ στὸν αὐθεντικὸ κορυμὸ τῆς παράδοσης καὶ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς γνησιότητας τῆς παράδοσης ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς εἰκασίας. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου τροπαρίου τῆς ζ' ὥδης τοῦ κανόνα ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, ποὺ διαβάζαμε τυπωμένη στὶς ἐκδόσεις τοῦ Τριῳδίου ὡς ἔξῆς: «Ὕμνιν ὁ Χριστὸς τοῖς φιλοις ἐβόα»⁶. Ο Παπαδιαμάντης, δίχως νὰ ἔχει μελετήσει τὰ σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ Τριῳδίου καὶ νὰ ἔχει

¹ Βλ. ⁹LSJ, σ. 696.

² Βλ. D. B. MONRO, *Homeric Grammar*, ἐκδ. Bristol Classical Press, London 1998 [ἀνατ. τῆς ἔκδ. τῆς Ὁξφόρδης 1891], σσ. 85-86.

³ *"Ἀπαντά Παπαδιαμάντη,* ὅ.π., σσ. 221. 5-17 καὶ 227. 17-19.

⁴ Βλ. W. CHRIST & M. PARANIKAS, ὅ.π., σ. 231.

⁵ Βλ. G. W. H. LAMPE, ὅ.π., σ. 1395 [A.1], καὶ Λεξικὸν Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ὅ.π., τόμ. 14, σ. 7229.

⁶ Βλ. τὸ *Τριῳδιον*, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1993, σ. 384. Τὸ ἴδιο καὶ στὸ *Τριῳδιον*, ἐκδ. Βενετίας 1839, σ. 409.

κάνει ἀντιβολή, ἀναδεικνύει πρῶτος, ἀπὸ ὅ, τι εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε, τὴ σημασία τοῦ περίφημου ὑπερβατοῦ, ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἀρχὴ τοῦ τροπαρίου καὶ πρὸς τοῦτο ἐπισημαίνει παραπλήσια χωρία μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα¹, ὑπογραμμίζοντας παράλληλα τὴν ἀναπότρεπτη σύγχυση ποὺ προξενεῖ ἡ παρουσία τῆς ἀρχικῆς δοτικῆς². Ο Παπαδιαμάντης προλαμβάνει τὴν ἀπροκάλυπτη διττοπροσωπία, ἡ ὁποία ἐκφυλίζεται σὲ σολοικισμό, διορθώνοντας τὴν ἀρχὴ τοῦ τροπαρίου μὲ τὴ γενικὴ πληθυντικοῦ τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας «Τυμῶν». Ή μελέτη τῶν χειρογράφων κωδίκων ἐπιβεβαιώνει τὴν ὄρθοτητα τῆς παπαδιαμαντικῆς διόρθωσης³.

Ἐπιτυχημένες κρίνονται καὶ οἱ ἔξης παπαδιαμαντικὲς διορθώσεις: στὸ ἴδιόμελο τῆς Παρασκευῆς τῆς ε' ἐβδομάδος τῶν Νηστειῶν προτείνει «Ιερεὺς δὲ παριών» ἀντὶ «παρών» ποὺ γράφεται μέχρι σήμερα, καθὼς ὁ ιερεὺς δὲν ἔχει παρών ἀλλὰ διερχόμενος καὶ ἐπειδὴ στὸ ἀριστοτεχνικὸ αὐτὸ στιχηρὸ ἴδιόμελο εἶναι προφανὲς τὸ ισόκωλο / παρίσωση⁴. Στὸ δέκατο τρίτο τροπάριο τῆς ε' φύδης τοῦ Μεγ. Κανόνα προτείνει τὴ μετατροπὴ τῆς ὀνομαστικῆς «νιοῦς» σὲ αἰτιατικὴ τῆς ἀναφορᾶς στὴ φράση «Ιαννῆς καὶ Ἰαμβρῆς τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα, καὶ ὑποβρύχιος νοῦς»⁵. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν δύο τελευταίων γραμμάτων τῆς ἀκροστιχίδας τοῦ Κανόνα τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, ὁ ὁποῖος ἐπισυνάπτεται στὸν Μεγάλο Κανόνα, προτείνει τὴ διόρθωση τοῦ προτελευταίου τροπαρίου «Ἀπάσας ἔξεστησας [...] Ἀγγέλων τάξεις» σὲ «Ἐξεστησας ἀπαντας [...] Ἀγγέλων δήμους» καὶ τοῦ τελευταίου «Τὸν Κτίστην ἰλέωσαι» σὲ «Πλέωσαι Κύριον»⁶. Στὸ πρῶτο τροπάριο τοῦ Κανόνα τοῦ Ἀγ. Ἀποστόλου Παύλου ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς κθ' Ἰουνίου ἀποδοκιμάζει τὴν ἐπιπόλαιη ἐπέμβαση ὁψιφανοῦς διορθωτῆς, ποὺ τρέπει τὸ ἀπαρέμφατο ἀօρίστου τῆς φράσης «ἔξελέξατο βαστάσαι» σὲ μέλλοντα, καὶ γιὰ λόγους νοηματικοὺς-ιστορικοὺς ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους ἀποφυγῆς σολοικισμοῦ⁷. Στὸ τρίτο τροπάριο τῶν Αἰνων τῆς ἱδιας ἡμέρας ἀποδοκιμάζει τὴν ἀτυχῆ ἐπέμβαση τοῦ

¹ ΠΒ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 103. 14-16.

² Βλ. αὐτόθι, σσ. 221. 19-30 καὶ 227. 22-31.

³ Βλ. W. CHRIST & M. PARANIKAS, ὁ.π., σ. 192, καὶ Η Ἀγία καὶ Μεγάλη Ἐβδομάς, [...], [κριτικὴ] ἐπιμ. κειμένου Κ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ ..., σσ. 27, 157.

⁴ Βλ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π. σσ. 221. 31-33 καὶ 226. 23-227. 8 καὶ τὴ Δ96.

⁵ Βλ. αὐτόθι, σσ. 222. 1-3 καὶ 226. 6-8 καὶ τὴ Δ88.

⁶ Βλ. αὐτόθι, σσ. 222. 4-12 καὶ 226. 14-22 καὶ τὶς Δ91, Δ92.

⁷ Βλ. αὐτόθι, σσ. 222. 24 - 223.

ΐδιου διορθωτῆ, ποὺ μετέβαλε τὸ ρῆμα τῆς φράσης «κλειδοῦχόν σε [...] ἐνεχείρισε» σὲ «ἐγκατέστησε» ἀκολουθώντας λεξιλόγιο τῆς τρέχουσας πολιτικῆς γλώσσας καὶ περιφρονώντας τὸν συνειρμὸ διὰ ὃ Χριστὸς «ἐνεχείρισε» τὰ κλειδιά τῆς Βασιλείας στὸν Ἀπόστολο Πέτρο (ἐπέμβαση ποὺ δυστυχῶς υἱοθετήθηκε σήμερα ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικές ἔκδόσεις)¹. Στὸ πρῶτο τροπάριο τοῦ Κανόνα τοῦ Ἅγ. Ἀποστόλου Πέτρου ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς ἴδιας ἡμέρας ἀποδοκιμάζει νέα ἀτυχῆ ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου φιλόδοξου διορθωτῆ, ποὺ ἄλλαξε τὸν ὑπερθετικὸ βαθμὸ τοῦ ἐπιθέτου στὴν ἀρχικὴ φράση τοῦ τροπαρίου «Τὸν κορυφαιότατὸν τῶν Ἀποστόλων σήμερον» σὲ «ἀξιοθαύμαστον» καταστρέφοντας τὸ νόημα, παρανοώντας τὴν αἰσθηση τοῦ ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση καὶ ἐκθέτοντας τὴν συνάφεια τοῦ χαρακτηρισμοῦ μὲ τὴ γενικὴ διαιρετικὴ ποὺ ἀκολουθεῖ². Στὸ δεύτερο τροπάριο τοῦ ἴδιου Κανόνα ἀποδοκιμάζει καὶ πάλι τὴν ἀπόφαση τοῦ «ὅσιολογιωτάτου διορθωτῆ» νὰ ὀβελίσει τὸ «πρόδρον» —ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν παρήγηση καὶ τὴν προβολὴ τῆς πρόθεσης «πρὸ» ὡς α' συνδετικοῦ σὲ ρηματικοὺς τύπους καὶ οὐσιαστικά — καὶ νὰ τὸ ἀντικαταστήσει μὲ τὸ ἀταίριαστο καὶ ἐν προκειμένῳ ἀκατανόητο «στερέμινον»³. Στὸ τρίτο τροπάριο τῆς γ' ὥδης τοῦ ἴδιου Κανόνα καὶ πάλι ἀποδοκιμάζει τὴν ἐπιπολαιότητα τοῦ ἴδιου διορθωτῆ, ὃ ὅποιος ἔσπευσε νὰ μεταβάλει τὴν ἀρχικὴ φράση τοῦ τροπαρίου «Ως ὑπέρτερος, τῶν Ἅγγελων

¹ Βλ. αὐτόθι, σ. 223. 4-8· πβ. τὸ Μηναῖον Ιουνίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1985, σ. 117. Τὸ Μηναῖον Ιουνίου, ἐκδ. Βενετίας 1852, σ. 122 ἔχει «ἐνεχείρισεν». Πβ. ἐπίσης G. W. H. LAMPE, ὁ.π., σ. 405 [A.1.2]. Βλ. τὸ δεύτερο ἀπόστιχο τοῦ ἐσπερινοῦ τῆς ίσης Ιανουαρίου: «[...] ὡς Κορυφαῖε ἀοιδίμε [sc. Πέτρε] [...] Τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας οὖν, ἐγχειρισθεὶς ἀξιάγαστε [...]».

² Βλ. Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 223. 9-17. Εἶναι ἀξιοσημείωτο διὰ στὸ λεξικὸ τοῦ G. W. H. LAMPE, ὁ.π. [ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τύπο «κορυφαιοτάτης» στὴ σ. 769] καὶ στὸ ⁹LSJ δὲν συναντᾶται τὸ «κρημνοειδὲς» ἐπίθετο τοῦ τροπαρίου. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἡ «παράλειψη» αὐτὴ δὲν λέει τίποτε: πβ. Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 225. 19-23.

³ Βλ. αὐτόθι, σσ. 223. 17-20· πβ. ⁹LSJ, σ. 1639 («hard, fast, firm») καὶ Λεξικὸ Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ὁ.π., τόμ. 13, σ. 667. 5. Ἰσως ὁ ὥσιολογιωτάτος διορθωτῆς νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀποστόλου καὶ παραπλήσια ὑμνογραφικὰ χωρία, λ.χ. βλ. *Analecta Hymnica Graeca e codicibus eruta Italiae inferioris. Canones Junii*, τόμ. X, ἐκδ. Istituto di Studi Bizantini e Neoellenici / Univ. di Roma, Roma 1972, σ. 254. 31: «Πέτρος, ἡ στερρότης τῆς Ἐκκλησίας». Πάντως ἡ «διόρθωσή» του μένει ἔκθετη καὶ δικαίως τὴν ἀπορρίπτει ὁ Παπαδιαμάντης.

ὁ Πέτρος ἐν σώματι» σὲ «Ως ὑπέρτεροι, τῶν Ἀγγέλων οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ», ἐνῶ θὰ ἔπειπε νὰ ληφθοῦν ὑπ’ ὅψιν καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξη-παράδοση τοῦ ρητορικοῦ ἐγκωμιασμοῦ τοῦ ἑκάστοτε τιμωμένου ἀγίου καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ νοήματος μὲ ἀποτέλεσμα τὴν αἰρετίζουσα διατύπωση ὅτι «οἱ μαθηταὶ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀπολύτως καὶ ἀσχέτως ὑπέρτεροι τῶν Ἀγγέλων»¹. Στὸ Θεοτοκίον Κάθισμα τοῦ Κανόνα τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς κ' Ἰανουαρίου διορθώνει τὴν ἀνόητη παλαιογραφικὴ παρανά-γνωση «νῦν» τῆς φράσης «νῦν ὡς ἀκυβέρνητον ποντουμένην τῷ κλύδωνι» σὲ «ναῦν» γιὰ λόγους νοηματικοὺς καὶ συμφραζομένων². Στὸ Κάθισμα τῆς γ' ὥδης τοῦ Κανόνα τῶν Ἀγίων ἀπὸ τὸν "Ορθρὸ τῆς β' Νοεμβρίου ἀδιαφορώντας γιὰ τὸ συνηθισμένο φαινόμενο τῆς χρήσης παρονομασιῶν καὶ παρηγήσεων ὑπαινικτικῶν γιὰ τὰ ὄνόματα τῶν ἑορταζομένων ἀγίων ὁ ἐπιπόλαιος διορθωτής, ἀφοῦ προηγουμένως τὸν "Αγ. Ἀνεμπόδιστον εἶχε μετονομάσει Ἀκώλυτον, τὸ ἐπίτηδες κείμενο ἐπίρρημα «ἀνεμποδίστως» μετέβαλε σὲ «ἀκωλύτως» δῆθεν γιὰ λόγους ρυθμοποιίας· ὁ Παπαδιαμάντης ἀνατρέπει καὶ τὸν ἴσχυρισμὸν γιὰ τὴ μετρικὴ μορφή: «Ἄλλὰ μήπως ἀντὶ ἴαμβου δὲν κεῖται πολλάκις ἀνάπαιστος εἰς πολλὰ σύσταιχα καὶ ἀντί-στοιχα κῶλα, τοῦ αὐτοῦ προλόγου, ἢ μήπως ἀντὶ ἀναπαίστου, δὲν τίθεται διποδία ἰαμβική;»³. Στὶς περιπτώσεις τῶν Σταυροθεοτοκίων ὅλων τῶν Μηναίων ἀποδοκιμάζει τὴν ἀνοίκεια μεταβολὴ τῆς μετοχῆς «ἄλαλάζουσα», ποὺ ἀναφέρεται στὴ Θεοτόκο, σὲ «ὅλοινύζουσα», ἔργο τοῦ ἔδιου ἀδιόρθωτου διορθωτῆ, ὁ ὄποῖος ἀγνοώντας τὴν ἔννοια τοῦ ρήματος «ἄλαλάζω» ὑποβίβασε τὴν ἱερότητα τοῦ προσώπου τῆς Θεομήτορος παραβιάζοντας τὴν ἱεροπρέπεια τῆς μητρικῆς ὁδύνης πρὸ τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Γίοῦ της⁴. Στὸ πρῶτο ἑσπέριο στιχηρὸ τῆς 'Αγ. Σοφίας τῆς ιζ' Σεπτεμβρίου διορθώνει τὸ κῶλον «πίστει συνέτριψαν» σὲ «ἔλπιδι ὥλεσαν», ποὺ παρὰ τὴ χασμωδία συμπληρώνεται στὸ τροπάριο τὸ ὄνομα τῆς 'Αγ. Ἐλπίδος, θυ-γατέρας τῆς 'Αγ. Σοφίας, καθὼς περιέχονται οἱ λέξεις «πίστει», «ἀγά-πη», δηλαδὴ ἐπανέρχονται λέξεις ὑπαινικτικὲς γιὰ τὰ ὄνόματα τῶν ἄλλων

¹ Βλ. αὐτόθι, σσ. 223. 21-224. 3.

² Βλ. αὐτόθι, σσ. 224. 24-29 καὶ τὴ Δ40. Δυστυχῶς καὶ σήμερα [βλ. Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις³ 1989, σ. 173] τυπώνεται «νῦν».

³ Βλ. αὐτόθι, σσ. 224. 31-225. 13.

⁴ Βλ. αὐτόθι, σ. 225. 14-24· πβ. ⁹LSJ, σσ. 60 («3. rarely of a cry of pain or grief») [πβ. Τερεμ. 4,8 καὶ Μᾶρκ. 5,38), 1217 καὶ Λεξικὸν τοῦ G. W. H. LAMPE, ὁ.π., σ. 69 («ἄλαλατ] exclamation of woe»).

δύο θυγατέρων τῆς Ἀγ. Σοφίας¹. Στὸ δεύτερο τροπάριο τῆς θ' φόδης τοῦ Κανόνα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς δ' Δεκεμβρίου καὶ στὸ πρῶτο τροπάριο τῆς η' φόδης τοῦ Κανόνα ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς ε' Δεκεμβρίου διορθώνει τὴ φράση «Ἀγίων τὰ τάγματα» σὲ «Ἀγγέλων τὰ τάγματα», ὅπως ἀπαιτοῦν λόγοι νοηματικοὶ καὶ ὑφολογικοί, λεξιλογικῆς ἐφαρμογῆς, τοῦ οὐσιαστικοῦ «τάγματα»². Στὸ τρίτο ἀπόστιχο στιχηρὸ τῆς λ' Δεκεμβρίου ἀντὶ «καταπλούτησεις» διορθώνει «καταπλούτιστε» ἀποκαθιστώντας κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ὄρθοέπεια μὲ τὴν προφανέστερη ἐνεργητικὴ διάθεση τοῦ ρήματος «καταπλούτιζω», ἀν καὶ στὰ Μηναῖα χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ δύο ρήματα ὡς μεταβατικά³. Στὸν οἶκο τῆς καὶ Ἰανουαρίου διορθώνει στὴ φράση «καὶ τρίβους με εὔθυνον» τὴν αἰτιατικὴ τῆς ἀντωνυμίας στὸν ἀσθενῆ τύπο τῆς δοτικῆς «μοι», ποὺ ταιριάζει συντακτικὰ ὡς δοτικὴ προσωπικὴ στὸ συγκείμενο⁴, διότι ἐμφατικοποιεῖται ἡ προσωπικὴ σχέση τοῦ προσευχομένου πιστοῦ μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς τὸ ὅποιο ἀπευθύνεται ἡ παράκληση. Στὰ περισσότερα κατανυκτικὰ τροπάρια τῶν Παρακλητικῶν κανόνων καὶ τοῦ Τριῳδίου ἡ δοτικὴ προσωπικὴ ἡθικὴ-χαριστικὴ κυριαρχεῖ. Στὸν πρῶτο στίχο τοῦ μάρτυρος Οὐρπασιανοῦ ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς θ' Μαρτίου διορθώνει τὴν παλαιογραφικὴ παρανάγνωση «ῶν» σὲ «οὖν», ποὺ ταιριάζει συντακτικὰ καὶ νοηματικὰ στὸ δίστιχο⁵. Στὸ τρίτο τροπάριο τῆς α' φόδης τοῦ Κανόνα ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς ι' Ιουνίου διορθώνει τὸν στίχο «τῷ ψυχὴν ἀποκτείναντι» σὲ «τὰ ψυχὴν

¹ Βλ. αὐτόθι, σσ. 388. 3 - 389. 3 καὶ τὴ Δ1.

² Βλ. τὶς Δ6 καὶ Δ8. Κυρίως τὸ «τάγμα» χρησιμοποιεῖται γιὰ κληρικοὺς καὶ ἀγγέλους, σπάνια γιὰ ἀγίους, γιὰ τοὺς ὅποιους χρησιμοποιοῦνται στὴν ὑμνογραφία τὰ οὐσιαστικὰ «τάξεις» καὶ «χοροί». πβ. G. W. H. LAMPE, δ.π., σσ. 1370-1371 [4.c.d.e.f.].

³ Βλ. τὴ Δ32· Λεξικὸν Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, δ.π., τόμ. 7, σ. 3728, τὸ πρῶτο στιχηρὸ ίδιομελο τῆς Λιτῆς τῆς σ' Δεκεμβρίου («σαῖς διδαχαῖς κόσμον κατεπλούτισας») καὶ τὸ πρῶτο τροπάριο τῆς η' φόδης τοῦ Προεορτίου Κανόνα ἀπὸ τὸν Ὁρθρο τῆς καὶ Δεκεμβρίου («ὁ Δεσπότης, καταπλούτῶν ἡμᾶς ἐν πάσῃ δικαιοσύνῃ»).

⁴ Βλ. τὴ Δ41. Ἡ σύγχρονη ἔκδοση τοῦ Μηναίου τοῦ Ιανουαρίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις³ 1989, σ. 226, φέρει «μοι», τὸ ὅποιο εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ «με», δηλ. ὅμως κατὰ τὴ γνώμη μας καὶ ἀπὸ τὸ «μοι» ποὺ πρότεινε ὁ Παπαδιαμάντης, μολονότι τὸ «μοι» ἐμφανίζεται στὸν ἐπόμενο στίχο.

⁵ Βλ. τὴ Δ47. Ἡ σύγχρονη ἔκδοση τοῦ Μηναίου τοῦ Μαρτίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1988 [ἐπανέκδ.], σ. 37 φέρει «αῦ», τὸ ὅποιο δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὸ «οὖν» ποὺ πρότεινε ὁ Παπαδιαμάντης.

ἀποκτείναντα», ποὺ είναι καταλληλότερη γιὰ τὰ συμφραζόμενα¹. Στὸ δοξαστικὸ τῶν ἀποστίχων τῆς Ὄκτωήχου τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς διορθώνει στὸν στίχο «ἰκέτευε τῷ σὲ ποιήσαντι, κάμε πλάσαντι» τὴ σύνταξη τοῦ ρήματος, ποὺ ἀπαιτεῖ αἰτιατικὴ «τὸν σὲ ποιήσαντα, κάμε πλάσαντα»². Στὸ ὅγδοο τροπάριο τοῦ ἄλλου Είρμου ἀπὸ τὴ β' φύδη τῆς Πέμπτης τοῦ Μεγάλου Κανόνα διορθώνει τὴ φράση «βοῶσιν αἱ πληγαὶ» σὲ «βοῶσι τὰς πληγὰς» μεταβάλλοντας τὸ φαινομενικὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος στὸ πραγματικὸ ἀντικείμενο αἰτιατικῆς πτώσης, ἀξιοποιώντας κατάλληλα τὶς προηγούμενες ὀνομαστικές³ — διορθώνοντας δηλαδὴ χωρία τοῦ Μεγάλου Κανόνα, ὅπου συνδυάζονται ποιητικὰ ἡ αἰσθηση τῆς ἀνθρώπινης ἀμαρτωλότητας, ὁ ἀδαματιος θρῆνος καὶ ἡ ψυχικὴ ἀγωνία τῶν ἀμετανοήτων⁴, δηλαδὴ θέματα προσφιλῆ γιὰ τὴ δημιουργικὴ γραφίδα τοῦ Παπαδιαμάντη. Γιὰ νὰ ὀμαδοποιήσουμε τὶς λοιπὲς ἴδιογραφες διορθώσεις, σημειώνουμε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἐπεμβαίνει γιὰ συντακτικὸν λόγους στὶς Δ9, Δ16, Δ17, Δ21, Δ82, γιὰ λόγους ὕφους στὶς Δ10, Δ40, γιὰ λόγους νοήματος-θεολογικῆς διατύπωσης στὶς Δ11, Δ13, Δ14, Δ16, Δ42, Δ60, Δ61, Δ62, Δ64, Δ78, Δ81, Δ85, Δ86, Δ90, Δ94, Δ100⁵, γιὰ λόγους ὄρθοεπιειας καὶ μετρικῆς πληρότητας στὶς Δ27, Δ35, Δ39, Δ49, Δ97 καὶ γιὰ λόγους ἀποκατάστασης βιβλικοῦ κειμένου στὸ Δ82⁶.

Στὸν δικό μας σχολιασμὸ ὡς ἀντικείμενο ἀναφορᾶς χρησίμευσαν οἱ λεγόμενες ἐκδόσεις Βενετίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, τὶς ὁποῖες μέχρι σήμερα χρησιμοποιεῖ ὡς κείμενο ἀναφορᾶς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ὡς γνωστόν, τὰ ἐλληνικὰ λειτουργικὰ βιβλία ἔχει ἐκδόσει καὶ ἡ Δυτικὴ ἐκκλησία πρὸς χρήση τῶν μοναχῶν τῆς

¹ Βλ. τὴ Δ63. Στὴ σύγχρονη ἔκδοση τοῦ Μηναίου τοῦ Ἰουνίου, ἐκδ. Ἀποστολ. Διαχονίας, Ἐν Ἀθήναις 1985, σ. 62, διαβάζουμε «τὴν ψυχὴν ἀποκτείναντα», ἀν καὶ ἡ παπαδιαμαντικὴ διόρθωση συμβαδίζει μὲ τὸ συνηθίσμένο στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφίᾳ ὑπερβατό.

² Βλ. τὴ Δ74.

³ Βλ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, ὅ.π., σ. 226. 9-13 καὶ τὴ Δ87. «Αἱ πληγαὶ» διαβάζουμε καὶ στὸν Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, ὅ.π., σ. 282.

⁴ Βλ. Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Θεολογικὰ μελετήματα: Υμνογραφικά, ἐκδ. Πατριαρχικὸν "Ιδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 256-257.

⁵ Ο Π. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, ὅ.π., σ. 184 γράφει «σώματα», ἐνῶ ὁ Θ. ΞΥΔΗΣ, ὅ.π., σ. 264 γράφει σωστὰ «πνεύματα».

⁶ Πολλὲς ἀπὸ αὐτές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Ἐπιμέτρου, δικαιολογεῖ ὁ Παπαδιαμάντης.

Κρυπτοφέρρης, τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη καὶ τῶν οὐνιτικῶν κοινοτήτων στὴ Σικελία κ.ἄ. περιοχές, ἔχοντας διατηρήσει τὸν χωρισμὸν τῶν ἡμιστιχίων μὲ ἀστερίσκους, κατὰ τὸ σύστημα τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ πρωτοβουλία ἀνῆκε στὸν καρδινάλιο Pitra, ἐνῶ ἡ ἐκδοση στηρίχθηκε στὶς ἐκδόσεις τῆς Βενετίας τοῦ 1876 καὶ διορθώθηκε «πλείστοις μέρεσιν ἀκριβῶς κατὰ παλαιότατα χειρόγραφα» τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Βατικανοῦ καὶ τῆς Κρυπτοφέρρης μὲ ὑποδειγματικὴ ἐκτύπωση¹. Ἀκόμη καὶ γιὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτὲς οἱ παπαδιαμαντικὲς διορθώσεις εἶναι πρωτοποριακές², ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ ρωμαϊκὲς ἐκδόσεις εἶναι ἐπίσης ἀτελεῖς καὶ ὅτι ἡ κριτικὴ ὁξύνοια τοῦ Σκιαθίτη λογοτέχνη εἶναι μοναδική. Στὸ ἑρώτημα, ἀν̄ ὑπάρχει σήμερα κριτικὸς ἐκδότης ποὺ νὰ διαθέτει ἐφάμιλλη γνώση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας καὶ τῆς λατρευτικῆς παράδοσης μὲ τοῦ Παπαδιαμάντη, νομίζω πὼς ἡ ἀπάντηση εἶναι μᾶλλον ἀρνητική.

¹ ВЛ. С. KOROLEVSKII, «L'édition romaine des menées grecques 1888-1901», *Bullettino della Badia Greca di Grottaferrata* 3, 1949, σσ. 30-40, 153-162, 225-247 καὶ 4, 1950, σσ. 15-16, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Σχεδίασμα περὶ τῶν λειτουργικῶν Μηναίων ἔξεταζομένων ὑπὸ ἴστορικήν τε καὶ κριτικήν ἐποψιν*, τεῦχος α', Ἐν Πετρουπόλει, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἀκαδημείας τῶν Ἐπιστημῶν [Οκτ.] 1894, σ. 26, Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας...*, σ. 168-169, καὶ Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, δ.π., σ. 1120. Ἡ ρωμαϊκὴ ἐκδοση τῆς Παρακλητικῆς τὸ 1866, τοῦ Θρολογίου τὸ 1875, τοῦ Τριψίδου τὸ 1879, τοῦ Πεντηκοσταρίου τὸ 1884, τῆς Ὁκτωήχου τὸ 1886 καὶ τῶν Μηναίων ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ σὲ ἔξι τόμους (ἀνὰ δύο μῆνες) μὲ πρῶτο τοῦ Σεπτεμβρίου: ὁ τόμ. Α' τὸ 1888, ὁ Β' τὸ 1892, ὁ Γ' τὸ 1896, ὁ Δ' τὸ 1898, ὁ Ε' τὸ 1900 καὶ ὁ Ζ' τὸ 1902.

² Π.χ. στὴν ἐκδοση Τριψίδιον κατανυκτικόν, περιέχον ἀπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν τῆς ἀγίας καὶ μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, Ἐν Ρώμη 1879, στὴ σ. 2 διαβάζουμε τὴ σόλοικη γραφὴ «καὶ ῥαθύμως» [πβ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 226. 2-4], στὴ σ. 491 διαβάζουμε τὴ φθειρόμενη ἀκροστιχίδα τοῦ μικροῦ Κανόνα τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αίγυπτίας «βοήθΑΤ» [πβ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 226. 14-22], στὴ σ. 502 διαβάζουμε τὴν ἐσφαλμένη γραφὴ «παρὼν» ἀντὶ τοῦ ὄρθου «παριών» [πβ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σσ. 226. 23- 227. 8], στὴ σ. 654 διαβάζουμε τὴ σωστὴ γραφὴ «ὢμῶν [πβ. "Απαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σσ. 221. 18-30 καὶ 227. 22-31].

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ

Στήν προηγούμενη ένότητα ἔκτιμήσαμε τὴν παπαδιαμαντική μεθοδολογία καὶ ὑπογραμμίσαμε τὴν ἀξία τῶν διορθώσεών του. Ωστόσο δὲν πρέπει νὰ τελειώσουμε τὴν παρούσα ἐργασία μὲ τὸν χαρακτηρισμό του ὡς πρωτοποριακοῦ διορθωτῆ, ἀλλὰ μὲ τὴ θετικὴ προέκταση τῆς παπαδιαμαντικῆς ἐργασίας πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀξιοποίησης μᾶς πολύτιμης ἐμπειρίας γιὰ τὴν ἔκδοση διορθωμένων κριτικῶν κειμένων τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ὅταν βέβαια ἀποτελέσει συνείδηση τῆς εὐρύτερης ἐπιστημονικῆς καὶ ὄρθιοδοξοχριστιανικῆς κοινότητας ὅτι ἐλήλυθεν ἡ ὥρα γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ὄριστικὰ ἔνα (πολυέξοδο ἀλλὰ καὶ) σημαντικὸ βῆμα στὴν παράδοση τοῦ Γένους, ἐφ' ὅσον ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης διέβλεπε στὴν ἐργασία αὐτὴ ἔνα ἰστορικὸ ἐλληνικὸ χρέος, «καιρὸς νὰ γίνη κάτι διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία»¹: τὰ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργικὰ κείμενα ἀπειλεῖ ὁ ἴδιος παράγων ποὺ τὰ συντήρησε ὡς κόρην ὄφθαλμοῦ μέχρι σήμερα, ἡ προφορικὴ παράδοση, εἴτε ἀπὸ ἀμέλεια γιὰ τὸ τί δεῖ γενέσθαι εἴτε ἀπὸ ἡμιμάθεια (διορθωσιμανία) ὅσων σφετερίζονται τὰ καθήκοντα τοῦ ἐμπειρογνώμονα ἐν οὐ παικτοῖς². «Μικρολόγος σχολαστικότης ἀδυνατεῖ νὰ αἰσθανθῇ καὶ νὰ ἔκτιμήσῃ τὴν παιδικὴν ἀπλότητα τῶν θείων ρημάτων, τὴν ἀγνοοῦσαν τὸ κακόν, ἡ τὴν περιφρονοῦσαν τοῦτο. Ἀλλως τὸ μεγαλεῖον τῆς ποιήσεως τῆς ἀνατολικῆς εἶναι ἄλλο, καὶ οἱ τρόποι, αἱ μεταφοραὶ καὶ εἰκόνες τῆς γλώσσης τῶν Ἱερῶν Γραφῶν δὲν θὰ γίνωσι ποτὲ νεωτερικαὶ οὔτε δυτικαὶ. [...] Βεβαίως ἡ ἀβρότης τοῦ ἐνὸς ποιητοῦ εἶναι ὡς μύρον εὐῶδες εὐπρόσδεκτον, παρὰ τῷ γνωρίζοντι τὰς προαιρέσεις, ὅσον καὶ ἡ ἀπλότης καὶ ἀφέλεια τοῦ ἄλλου»³. Μὲ ἄλλα λόγια, μόνος ἀξιος κριτικὸς διορθωτῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων εἶναι ὁ εὐρυμαθής ἐλληνιστής, μὲ τὴ δεινὴ ὁξύνοια ἀλλὰ καὶ ἔξοικείωση μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα καὶ παράδοση, καὶ συγχρόνως, εἰ δυνατόν, ποιητής καὶ δόκιμος ὑμνογράφος, ὥστε νὰ ἐγκύψει μὲ σεβασμὸ στὴν ἀχανῆ παράδοση τῶν χειρογράφων καὶ τῶν πρώτων ἐκδόσεων μὲ ἐκκλησιαστικὰ λειτουργικὰ κείμενα.

¹ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, δ.π., σ. 215. 4-5.

² Αὐτόθι, σσ. 216. 1-3, 216. 6, 216. 8, 218. 33-219. 1, 219. 22-220. 14.

³ Αὐτόθι, σσ. 220. 9-14, 22-24.

‘Η ἀποφασιστικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη στὴν ἀποκάθαρση τοῦ κειμένου τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, δῆλαδὴ στὴν constitutio textus διαφόρων χωρίων ἀπὸ τὶς voluminosae editiones Venetae Menaeorum Triodiique¹, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ ὡς φιλολογικὴ σχολαστικότητα, ἐπειδὴ ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἐνήμερος γιὰ τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἐπιτελέσει ὁ ιεροδιδάχος Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς ὁ Ἰμβριος (1772-1851), μαθητὴς τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἀγιορείτη. Ο Βαρθολομαῖος ἀνακάθαρε τὸ Ὁρολόγιον τὸ 1832, διόρθωσε τὸ Πεντηκοστάριον τὸ 1836, φρόντισε τὴν ἐπιμελημένη ἔκδοση τοῦ Τριῳδίου τὸ 1839 καὶ καταπάστηκε ἀπὸ τὸ 1843 μὲ τὴν ἔκδοση τῶν διορθωμένων Μηναίων, ὥστε νὰ ἀποκτήσουν τὰ κείμενα πατρότητα καὶ οἱ κανόνες κριτήρια ἐλέγχου μὲ τὶς ἀχροστιχίδες, νὰ τακτοποιηθεῖ ἡ διασαλευμένη σειρὰ τῶν τροπαρίων, νὰ διορθωθοῦν οἱ ἀδόκιμοι βυζαντινοὶ τύποι καὶ νὰ ἀποκατασταθεῖ γενικὰ τὸ κείμενο μὲς ἀπὸ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῶν ἐντύπων ἐκδόσεων μὲ χειρόγραφα τοῦ Κουτλουμουσίου (16. αι.), τῆς Σωζουπόλεως (13. αι.) καὶ τῆς Μονῆς Θεοτόκου Χάλκης (12. αι. κ.έξ.). παράλληλα ἀφαιρεσε διτδήποτε ἐνόμιζε περιττό². Ο Βαρθολομαῖος δὲν ὑπῆρξε ὁ πρῶτος οὔτε ὁ μοναδικὸς ὡς τὴν ἐποχὴν του διορθωτὴς ἡ ἀναθεωρητὴς τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων, ἡ ἔργασία του ὅμως ὑπῆρξε ἡ πρώτη συστηματικὴ καὶ σημαντικὴ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου, ἐφ' ὅσον ἀποκαθιστοῦσε τὴ μεσαιωνικὴ παράδοση τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ προσπαθοῦσε νὰ τὰ

¹ Γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὴ διατύπωση τοῦ W. Christ, ποὺ μεταξὺ τῶν πρώτων ἀντιμετώπισε αὐτὸ τὸ πρόβλημα, στὴν Praefatio τῆς Ἀνθολογίας τῶν W. CHRIST & M. PARANIKAS, δ.π. , σ. V.

² Βλ. N. B. ΤΟΜΑΔΑΚΗΣ, Κλεῖς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας..., σσ. 132-136, Τοῦ ίδίου, «Βαρθολομαῖος. Ο Κουτλουμουσιανὸς ἡ Ἰμβριος», στὴ Θρησκευτικὴ καὶ Ηθικὴ Ἑγκυλοπαίδεια, τόμ. 3, ἐκδ. Α. Μαρτίνης, Ἀθῆναι 1963, σ. 619-621, Τερού. Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ, Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς (1772-1851). Βιογραφία - Ἐργογραφία, ἐκδ. Ιερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, διδ. διατριβή, “Αγιον” Ὁρος 2002, καὶ τὸν «Πρόλογον πρὸς τὸν ἀναγνώστην τῆς παρούσης τῶν Μηναίων ἐκδόσεως» [τῆς πρώτης ἔκδ.] Βαρθολομαίου Ιερομονάχου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου, ποὺ ἀνατυπώθηκε στὶς σσ. ιγ'-κ' ἀπὸ τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἔκδ. Μηναῖον τοῦ Σεπτεμβρίου περιέχον ἀπασαν τὴν ἀνήκουσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν διορθωθέν τὸ πρὶν ὑπὸ Βαρθολομαίου Κουτλουμουσιανοῦ τοῦ Ἰμβρίου καὶ παρ' αὐτοῦ αὐξηθέν τῇ τοῦ Τυπικοῦ προσθήκῃ κατὰ τὴν διάταξιν τῆς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἡς τῇ ἔγγραφῳ ἀδείᾳ ἀναθεωρηθέν καὶ ἀκριβῶς ἐπιδιορθωθέν, ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας, Ἐν Ἀθήναις 1959.

ἀπαλλάξει ἀπὸ ἄμετρες ἀκαλαισθητες καὶ ἀμουσες προσθῆκες τρίτων, μιμητῶν τῶν ὑμνογράφων. Κι ἀν ἀκόμη χρησιμοποίησε, ὅπως εἰκάζεται, τὴν ἐργασία τοῦ ἡγουμένου ἀπὸ τὴ Σύμη Τεροθέου Πανορμιτηνοῦ (1765-1860, κατὰ κόσμον Ἰωάννου Φωτιάδου), δὲν ἀνέχθηκε τὴν τακτικὴν τοῦ Τεροθέου νὰ μεταβάλῃ συστηματικὰ ἐπὶ τὸ ἐλληνικώτερον τοὺς δημώδεις τύπους τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων¹. Οἱ ἔκδόσεις τοῦ Βαρθολομαίου δὲν θεωρήθηκαν ὁριστικὲς οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιο· «καὶ τὰ Μηναῖα, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ὑπὸ τοῦ Βαρθολομαίου διορθωθέντα βιβλία, ἀνετυπώθησαν πολλάκις καὶ ἐφθάρρησαν διὰ τῆς ἀνατυπώσεως. Μετὰ δὲ τὴν α' ἔκδοσιν ὁ Βαρθολομαῖος ζῶν ἐσημείωνε τὰ σφάλματα καὶ νέας διορθώσεις διὰ τὴν δευτέραν» σημειώνει ὁ N. Τωμαδάκης². Φαίνεται ὅτι τὸν «Πρόλογον πρὸς τὸν ἀναγνώστην τῆς παρούσης τῶν Μηναίων ἐκδόσεως»³, ποὺ συνέγραψε ὁ Βαρθολομαῖος στὴ Χάλκη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1843, εἶχε μελετήσει ἐπισταμένως ὁ Παπαδιαμάντης, ποὺ μὲ τὴ σειρά του εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸ μέγεθος τῆς ἐργασίας «τοῦ ἀειμνήστου Βαρθολομαίου τοῦ Κουτλουμουσιανοῦ ἐπιτυχόντος εἰς πολλὰ ἄλλα»⁴. Ο Παπαδιαμάντης ὅμως εἶχε συνειδητοποιήσει καὶ ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ τὴν ἐπιτακτικότητα τῆς κριτικῆς διόρθωσης τῶν Μηναίων: δὲν τὸν ἀπασχολοῦσε μόνο ὅτι «ἄνευ λόγου πολλάκις, ἔνεκα τῆς διορθωσιμανίας αὐτῆς, φθείρονται τὰ κάλλιστα καὶ ἐλληνοπρεπέστατα τῶν τροπαρίων»⁵ καὶ ὅτι «ἐὰν ἔξακολουθήσουν νὰ ἐκδίδωνται καπηλικῷ τῷ τρόπῳ, ὅπως νῦν, ὀλίγα ἔτη θὰ περάσουν καὶ οὐδὲ λέξις θὰ μείνῃ ἐν τῷ κειμένῳ ὁρθή»⁶, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τὰ λάθη θὰ ὀδηγγοῦσαν σὲ ἀγέρεις «βλασφημίας καὶ κακοδοξίας»⁷, δηλαδὴ θὰ ἐπέφεραν ἀλλοίωση στὴ (δογματικὴ καὶ λειτουργικὴ) παράδοση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως παρατηροῦσε γύρω στὸ 700 μ.Χ. στὸν «Οδηγό» του ὁ Ἀναστάσιος ὁ Σι-

¹ Βλ. Ε. ΚΟΥΡΙΛΑΣ (Λαυριώτης), «Αἱ πρὸς ἀναθεώρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων γενόμεναι ἀπόπειραι ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ», Νέα Σιών 30, 1935-36 καὶ 1941 [ἀνατ. ἐν Τεροσολύμοις, σ. 1-156, καὶ περαιτέρω σ. 157-308], N. Β ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας..., σ. 134-135 καὶ Δ. ΣΤΡΑΤΗΣ, ὁ.π., σ. 355-358.

² Αὐτόθι, σ. 125, σημ. 1.

³ Πβ. ἀνωτ. ὑποσημ. 175.

⁴ Ἀπαντα Παπαδιαμάντη, ὁ.π., σ. 227. 13-15· πβ. σ. 218. 23-31.

⁵ Αὐτόθι, σ. 218. 32-33.

⁶ Αὐτόθι, σ. 215. 9-10.

⁷ Αὐτόθι, σ. 216. 27-28.

ναίτης γράφοντας: «Πρὸς τούτοις δυσωποῦμεν τὸν μεταγράφειν μέλλοντα παραθέσθαι καὶ τὰ σχόλια· σημειώσασθαι δὲ ἐπιμελῶς καὶ τοὺς τόνους, καὶ στιγμάς, καὶ ὑποστιγμάς, καὶ τὰ σόλοικα. Καὶ γὰρ ἄλλοτε τινες ιδιῶται μεταγράψαντες ἡμῶν δογματικὸν τόμον, ἔξ ἀγνοίας βλασφημῶν αὐτὸν ἐπλήρωσαν»¹. Στὸ θέμα τῆς πίστεως, προαιρέσεως βίου καὶ γραφῆς, ὁ Παπαδιαμάντης ἥταν ἀνυποχώρητος. Όστόσο, μολονότι ὀφείλουμε εὔγνωμοσύνη στὸν ιερομόναχο ἀπὸ τὴν "Ιμβρο γιὰ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, τὶς ὅποιες ἀποκάθαρε ἀπὸ διάφορα λάθη ἄλλοτε μὲ τὴ βοήθεια τῶν κωδίκων καὶ ἄλλοτε μὲ τὴν ὀξυδέρκειά του"², ὀφείλουμε νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι προχώρησε μέχρις ἐνὸς σημείου· ὅπως ἀποδέχεται ὁ W. Christ, «ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, ὁ ὅποιος μὲ ἀξιομνησόνευτη φιλοπονίᾳ πραγματοποίησε στὶς μέρες μας τὴν ἐκδοση τῶν Μηναίων καὶ τοῦ Τριψίδου τῆς ἑλληνικῆς [- ὁρθόδοξης] Ἐκκλησίας καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι κυρίως χρησιμοποίησε τοὺς ἀρχαιότερους κώδικες, ὅμως ἐλάχιστα προήγαγε τὴν κριτικὴν ἐργασία καὶ προχώρησε στὸ ἐπιτακτικὸν ἔργο τῆς ἀποκατάστασης τῶν τροπαρίων στὴν αὐθεντική τους μορφή, ἐπειδὴ δὲν ἀνέφερε μὲ σαφήνεια καὶ ἀκρίβεια οὔτε ποιούς κώδικες συμβουλεύτηκε οὔτε, ἐπίσης, ποιές χωλαίνουσες γραφές ἐντόπισε καὶ σὲ ποιὰ χωρία»³. Ο Παπαδιαμάντης, δίχως τὴν collatio καὶ τὴν ὑποτοπώδη eliminatio τοῦ Βαρθολομαίου, κινήθηκε κυρίως μὲ βάση τὸ γλωσσικὸν καὶ ποιητικὸν αἰσθητήριο τοῦ σοφοῦ ποὺ γνώριζε τὴν παράδοση καὶ ζοῦσε ἀντλώντας ἀπὸ αὐτήν. Γι' αὐτὸν ἵσως πρέπει νὰ ἐκληφθεῖ σχετικῶς ὁ χαρακτηρισμὸς «συστηματικὴ» γιὰ τὴν παπαδιαμαντικὴ emendatio ex ingenio. Εμμέσως, ὅμως, ὁ ἴδιος ὁ Βαρθολομαῖος παρέδωσε τὴν σκυτάλην στὸν κυρ.-Ἀλέξανδρο, ὅταν παρατηροῦσε στὸν Πρόλογο τῆς πρώτης ἐκδοσῆς του τῶν Μηναίων ὅτι «μηδόλως φανταζόμενος τὴν ἐντέλειαν τοῦ ἔργου μου, τοῦτο μόνον δύναμαι νὰ εἴπω θαρρῶν, ὅτι ἐκαθάρισα τὰς ιερὰς ταύτας τῶν Μηναίων βίβλους τούλαχιστον ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς παχυλωτέρων σφαλμάτων· ὅτι ἐρρύθμισα τὰς μεγαλυτέρας αὐτῶν ἀνωμαλίας· καὶ ὅτι ἀνεπλήρωσα τὰς πλέον ἐπαισθητὰς αὐτῶν ἐλλείψεις, καθ' ὅσον μοι ὑπηρέτησαν αἱ νοητικαὶ καὶ σωματικαὶ δυνάμεις, καὶ τὰ εὑρεθέντα βοηθητικὰ μέσα». "Αλλος εἰς τὸ ἔξῆς μὲ νοῦν κριτικώτερον, σταθερωτέραν ὑ-

¹ Βλ. J. P. MIGNE [ἐκδ.], PG τόμ. 89, 36 B 1-6.

² W. CHRIST & M. PARANIKAS, ὁ.π., σ. LXXI.

³ Αὐτόθι, σσ. VIII.

γείαν, και βοηθήματα πλειότερα, διάγων ἐν ταυτῷ καὶ ἀπερίσπαστον βίον, ἃς ἀναπληρώσῃ τῆς ἀσθενείας μου τὰ ἐλλείμματα»¹. Δίχως σταθερότερη ὑγεία καὶ βοηθήματα περισσότερα καὶ λιγότερο ἀπερίσπαστο βίο, προσέτρεξε μὲν νῦν κριτικώτερον ὁ ἀνήσυχος πνευματικὰ Σκιαθίτης δημιουργός, σημειώνοντας διορθώσεις κυρίως στοὺς τόμους τοῦ «Proprium Sanctorum τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας»² καὶ τοῦ Τριῳδίου. Σήμερα, μάλιστα, ὅσο παρατηροῦνται στὶς ἐπίσημες ἐκκλησιαστικές ἐκδόσεις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ στὶς ἀντίστοιχες ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἐκδοτικῶν οἰκων ἀσύγγνωστες ἀνορθογραφίες καὶ παμπληθεῖς βαρβαρισμοὶ³, τόσο ἐπίκαιρος παρίσταται ὁ χαλκέντερος Ἀλέξανδρος τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ἄν, μάλιστα, εἶναι ιστορικὴ ἡ γνώμη τοῦ μελετητῆ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κειμένων Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως ὅτι «τὰ μηναῖα παριστῶσιν ἔτι μνημεῖον γλωσσικὸν ἀμελέτητον ὅλως ἄχρι τοῦδε γραμματικῶς καὶ λεκτικῶς, ὅπερ ἡ ιστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἀξιοῖ τάξαι μεταξὺ τῆς παλαιᾶς κοινῆς καὶ τῆς ἀπὸ τῆς δεκάτης ἐκαπονταετηρίδος μεγάλως ἄχρι τοῦδε μορφωθείσης ἐμμίκτου γραπτῆς γλώσσης τῶν Ἑλλήνων· παριστῶσι δὲ καὶ μέρος τῆς χριστιανικῆς καὶ πολιτικῆς αὐτῶν ιστορίας»⁴, τότε πρέπει ὁ νέος κριτικὸς διορθωτής τῶν ιερῶν ἐκκλησιαστικῶν μας κειμένων νὰ θυμηθεῖ τὸν Σκιαθίτη λογοτέχνη καὶ νὰ μνημονεύει «τῆς παπαδιαμαντικῆς ἀγγινοίας» ἔτι καὶ ἔτι.

¹ Στὴ σ. iθ' τοῦ Προλόγου του [βλ. ἀνωτ. ὑποσ. 175].

² Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, ἔκδ. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1977 [2η ἔκδ. τῆς ἀρχικῆς τοῦ 1959], σ. 251.

³ Πβ. Ε. ΚΟΥΡΙΑΣ (Δαυριώτης), *Κριτικὴ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργικῶν βιβλίων. Τὸ Λαυριατικὸν Β33 Εἱρμολόγιον ἐκδοθέν ὑπὸ τοῦ σεβ. πρ. Λεοντοπόλεως ἐν Παρισίοις, Τύποις Φοίνικος ...*, Ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 32.

⁴ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΚΕΡΑΜΕΥΣ, ὁ.π., σ. 3.

Ε Π Ι Μ Ε Τ Ρ Ο

Τὰ διορθωτικὰ στὶς ἐκκλησιαστικὲς λειτουργικὲς ἐκδόσεις
κείμενα - σημειώσεις
τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη

ΙΔΙΟΓΡΑΦΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ
ΕΙΣΑΧΘΕΙΣ ΣΤΑ ΠΕΡΙΘΩΡΙΑ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΜΗΝΑΙΩΝ ΚΑΙ ΤΡΙΩΔΙΟΥ, ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΑΠΟΚΕΙΝΤΑΙ ΣΗΜΕΡΑ
ΣΤΟΝ ΙΕΡΟ ΝΑΟ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ ΣΚΙΑΘΟΥ

MHNAION ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

- [Δ1] Τῇ ιζ'. Εσπέριον στιχηρὸν α' τῆς ἀγ. Σοφίας. «πίστει συνέτριψαν»]
«ἐλπίδι ὥλεσαν».
- [Δ2] Τῇ κθ'. Κανών, ώδὴ ζ', τροπ. β'. «τῶν καινῶν ἐπαίνων】 «τῶν
κενῶν ἐπαίνων».

MHNAION ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ

- [Δ3] Τῇ ζ'. Συναξάριον, στίχ. γ' τοῦ ὁσ. Παύλου τοῦ Ὁμολογητοῦ. «ἄρχε-
ται ἔκτηρ»] «ἄγχεται ἔκτηρ».
- [Δ4] Τῇ κδ'. Πρὶν ἀπὸ τὸ Συναξάριον τοῦ ἀγ. Κλήμεντος προσθέτει τρίτο
δακτυλικὸ στίχο: «Εἰκάδι καὶ τετράδι Κλήμης μόλεν εὐρέα
πόντον».

MHNAION ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ

- [Δ5] Τῇ γ'. Κανών, ώδὴ ζ', τροπ. β'. «Γονιμωτέρα νεφέλη»] «Γονιμώτερος
νεφέλης»
- [Δ6] Τῇ δ'. Κανὼν τοῦ ὁσ. Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, ώδὴ θ', τροπ. β'.
«Ἀγίων τὰ τάγματα»] «Ἀγγέλων τὰ τάγματα»
- [Δ7] Τῇ ε'. Συναξάριον, στίχ. α' τοῦ ἀγ. Ἀβερκίου. «μέγα»] «σοι μέγα»
- [Δ8] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανών, ώδὴ η', τροπ. α'. «τῶν Ἀγίων τὰ τάγμα-
τα»] «τῶν Ἀγγέλων τὰ τάγματα»
- [Δ9] Αύτόθι. «οἱ χοροὶ ποδηγοῦντες»] «οἱ χοροὶ ποδηγοῦνται»

* Σὲ ὄρθογώνια ἀγκύλη ἐγκλείονται τὰ λήμματα τῶν ἐκδόσεων ἔκτός ἀγκύλης
καταγράφονται οἱ διορθώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐντὸς εἰσαγωγικῶν τίθενται οἱ
διορθούμενες λέξεις-φράσεις.

- [Δ10] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Θεοτοκίον τῆς αὐτῆς ωδῆς. «ἄπαντα»] «τὰ σύμπαντα»
- [Δ11] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. 'Ωδὴ θ', τροπ. δ'. «καὶ δεχομένας»] «καὶ δεδεγμένας»
- [Δ12] Τῇ ε'. Μικρὸς ἐσπερινός, ἀπόστιχα, τροπ. γ'. «καὶ ὁδηγὸν καὶ πρόμαχον»] «καὶ ὁδηγὸν ἄμα καὶ πρόμαχον»
- [Δ13] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. "Ἐτερος κανὼν τοῦ Ἀγίου, ωδὴ α', τροπ. α'. «θεομιμήτω ὑπεροχῆς»] «θεοτιμήτω ὑπεροχῆς»
- [Δ14] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Συναξάριον τοῦ ἀγ. Νικολάου. «τοὺς ἄνδρας τῶν κατεχόντων δεσμῶν ἀνίστησι»] «τοὺς ἄνδρας τῶν κατεχόντων δεσμῶν ἀνίστησι»
- [Δ15] Αὔτοθι. «πονηρά τε κταίνουσι»] «πονηρὰ τεκταίνουσι»
- [Δ16] Αὔτοθι. «διέξεισί τε ἀ παρ' ἔκεινων ἀκούσας»] «διέξεισί τε ἀ παρ' ἔκεινων ἀκούσας εἴχε»
- [Δ17] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανὼν τῆς Θεοτόκου, ωδὴ θ', τροπ. β'. «τοῦ Χριστοῦ ... καθικετεύοντά σε σῶσόν με»] «τοῦ βασιλέως Χριστοῦ ... καθικετεύοντα νῦν με διάσωσον»
- [Δ18] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Καὶ νῦν, τῶν Αἰνων. «τὴν πάντων Χριστιανῶν»] «καὶ πάντων τῶν Χριστιανῶν»
- [Δ19] Τῇ ζ'. Συναξάριον, στίχ. β' τοῦ μάρτυρος Νικολάου. «εἰς πῦρ θείς»] «εἰς πῦρ θύρη»
- [Δ20] Τῇ η'. Κοντάκιον ὁσ. Παταπίου. «σοὶ γάρ πάντων»] «σὺ γάρ πάντων»
- [Δ21] Τῇ ι'. Ἐσπερινὸν στιχηρὸν ε'. «τῆς ζωῆς»] «ἐκ ζωῆς»
- [Δ22] Τῇ ιβ'. Κάθισμα μετὰ τὴν β' στιχολογίαν. «τῇ ἐν σῇ σωφροσύνῃ»] «τῇ ἐν σοὶ σωφροσύνῃ»
- [Δ23] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανών, ωδὴ α', τροπ. α'. «Τῶν πραέων γῆν»] «Τὴν πραέων γῆν»
- [Δ24] Τῇ ιζ'. Κανών, τῶν ἀγ. Παΐδων, ωδὴ γ', τροπ. α'. «Παΐδας Δαυΐδ»] «Παΐδες Δαυΐδ»
- [Δ25] Τῇ ιη'. Συναξάριον, στίχ. γ' τοῦ ἀγ. Σεβαστιανοῦ. «δεκάτη»] «δεκάτη δέ»
- [Δ26] Τῇ κγ'. Κάθισμα μετὰ τὴν β' στιχολογ. «Βασιλεῖς, Χριστὸν Σμύρναν»] «Βασιλεῖς, Χρυσὸν Σμύρναν»
- [Δ27] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Συναξάριον, στίχ. γ' τῶν ἀγ. Δέκα Μαρτύρων. «δέκα ἐν Κρήτῃ»] «δέκα ἐνὶ Κρήτῃ»

- [Δ28] Τῇ Κυριακῇ μετὰ τὴν Χριστοῦ Γέννησιν. Κανὼν τοῦ Μνήστορος, ώδὴ θ', τροπ. α'. «Ισότιμος πάντας»] «Ισότιμος πάντων»
- [Δ29] Τῇ καζ. Συναξάριον, στίχ. β' τοῦ ἀρχιδιακόνου Στεφάνου. «προέστρεψαν»] «προέστεψαν»
- [Δ30] Τῇ λ'. Εσπέριον στιχηρὸν γ'. τῆς ἀγ. Ἀνυσίας. «κατοικήσας σε τὸν θεῖον»] «κατοικίσας σε τὸν θεῖον»
- [Δ31] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Εσπέριον στιχηρὸν α' τῆς ἀγ. Μελάνης. «θεοπειθέσι τὴν ἀστατον»] «θεοπειθέσι τὴν ἀστατον»
- [Δ32] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ἀπόστιχον στιχηρὸν γ'. «καταπλουτήσειε»] «καταπλουτίσειε»
- [Δ33] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Συναξάριον τοῦ ἀγ. Φιλεταίρου. «Ωσαύτως δὲ ὁ τε κόρης»] «Ωσαύτως δέ, ὁ τε Κόμης»

MHNAION IANΟΥΑΡΙΟΥ

- [Δ34] Τῇ β'. Ἀπολυτίκιον. «μὴ κρύπτετε αὐτοὺς»] «μὴ κρύπτετε ἑαυτούς»
- [Δ35] Τῇ δ'. Εσπέριον στιχηρὸν γ' τῶν ἀγ. Ἀποστόλων. «Ἀμπλίαν»] «Ἀμπλίαν τε»
- [Δ36] Τῇ ε'. Κανὼν τοῦ Ἀποδείπνου, ώδὴ α', τροπ. β'. «καὶ τὰ ὑπὲρ λόγον σου»] «καὶ τὴν ὑπὲρ λόγον σου»
- [Δ37] Αὐτόθι. Ὡδὴ ε', τροπ. α'. Μετὰ τὴν λέξη «ἀναγέννησιν» προσθέτει «παρελείφθη ὀλόκληρον κῶλον, τόδε καὶ ἀνάπλασιν θαυμαστήν, δίχα συντρίψεως»
- [Δ38] Αὐτόθι. Ὡδὴ θ', τροπ. α'. «νῦν δὲ μεγάλη»] «νῦν δὲ μεγαλύνῃ»
- [Δ39] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Συναξάριον, στίχ. α' τοῦ ὁσ. Γρηγορίου. «Γρηγόριος ἀρεταῖς»] «Γρηγόριος ἐν ἀρεταῖς»
- [Δ40] Τῇ κ'. Κανὼν τῆς Θεοτόκου. Κάθισμα. Θεοτοκίον. «νῦν ὡς ἀκυβέρηντον»] «ναῦν ὡς ἀκυβέρηντον»
- [Δ41] Τῇ καζ. Ὁ οἰκος. «καὶ τρίβους με εὕθυνον»] «καὶ τρίβους μοι εὔθυνον».

MHNAION ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ

- [Δ42] Τῇ δ'. Συναξάριον τοῦ ἀγ. Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου. «τῷ τμητικῷ τῶν θείων»] «τῷ τμητικῷ τῶν λόγων»

- [Δ43] Τῇ ἡ'. Κανών. Κάθισμα. Θεοτοκίον. «ύπερ πάντας ἐπὶ γοῦν»]
«ὑπέρ πάντας ἐμὲ γοῦν»
- [Δ44] Τῇ κς'. Συναξάριον, στίχ. β' τοῦ ἀγ. Σεβαστιανοῦ τοῦ Δουκός. «κά-
ραν τετμημένον»] «τὴν κάραν τετμημένον»

MHNAION MARTIOΥ

- [Δ45] Τῇ γ'. Συναξάριον τοῦ ὁσ. Θεοφυλάκτου. «ἔσμηχε καὶ ἀπέρριπτε»]
«ἔσμηχε καὶ ἀπέρρυπτε»
- [Δ46] Αὐτόθι. «Ἐπεὶ τούτοις θυμοῦ πλησθεῖς»] «Ἐπὶ τούτοις θυμοῦ πλη-
σθεῖς»
- [Δ47] Τῇ θ'. Συναξάριον, στίχ. α' τοῦ μάρτυρος Οὐρπασιανοῦ. «αἱ δ' ὅν
λαμπάδες»] «αἱ δ' οὖν λαμπάδες»
- [Δ48] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανών, ὡδὴ γ', τροπ. β'. «Ἄγγέλων χοροῖς»]
«Ἄγγέλων χοροῖς συναγάλλεσθε, Μάρτυρες ὑμνοῦντες, Χριστόν»
- [Δ49] Τῇ ια'. Κανών, ὡδὴ ζ', Θεοτοκίον. «ἐν γαστρὶ σου συλλαβοῦσα»]
«ἐν γαστρὶ συλλαβοῦσα»
- [Δ50] Αὐτόθι. «Ωδὴ γ', τροπ. β'. «καί, Κύριον»] «τὸν Κύριον»
- [Δ51] Τῇ ιδ'. Εσπέρια στιχηρά, Θεοτοκίον. «τοῦ ναός μου ἐκτροπάς»]
«τοῦ γούσ μου ἐκτροπάς»
- [Δ52] Τῇ ιζ'. Συναξάριον τοῦ ἀγ. Ἀλεξίου. «λαβὼν ἐξῆλθε»] «λαθὼν
ἐξῆλθε»
- [Δ53] Αὐτόθι. «οὐ γὰρ ἦν λαβεῖν»] «οὐ γὰρ ἦν λαθεῖν»
- [Δ54] Τῇ κδ'. Συναξάριον, στίχ. γ' τοῦ ὁσ. Ἀρτέμονος ἐπισκ. Σελευκείας.
«Ἀρτέμον Ἐδέμ】 «Ἀρτέμον Ἐδδέμ»
- [Δ55] Τῇ κε'. Στιχηρὸν ιδιόμελον γ' τῆς Λιτῆς. «Ἀπεστάλη Ἀγγελος
Γαβριήλ»] «Ἀπεστάλη ὁ Ἀγγελος Γαβριήλ»
- [Δ56] Τῇ κς'. Συναξάριον, στίχ. α'. τοῦ μάρτυρος Μανουήλ. «Ξίφει χεθή-
τω»] «Ξίφει χυθήτω»

MHNAION APIRILIOΥ

- [Δ57] Τῇ ζ'. Συναξάριον, στίχ. α' τοῦ μάρτυρος Καλλιοπίου. «ἔμπαλιν
ἐμπαγεῖς»] «ἔμπαλιν παγεῖς»
- [Δ58] Τῇ κδ'. Συναξάριον, στίχ. α' τῶν ἀγ. Μαρτύρων, τῶν διὰ τοῦ ἀγ.
Σάββα πιστευσάντων ἐβδομήκοντα στρατιωτῶν. «Κάρας ἀριθμῶν,
ξίφει τετμημένας»] «Κάρας ἀριθμῶν τῷ ξίφει τετμημένας»

MHNAION MAIΟΥ

- [Δ59] Τῇ ζ'. Τυπικόν. Μετὰ τὴ φράση «Καταβασίαι, Ἀναστάσεως ἡμέρᾳ» προσθέτει «ἐὰν δὲ τύχῃ ἡ ἐօρτὴ τοῦ ἀγίου τῇ Κυριακῇ τοῦ τυφλοῦ, τότε λέγονται Καταβασίαι Τῷ Σωτῆρι θεῷ»

MHNAION IOΥΝΙΟΥ

- [Δ60] Τῇ ιδ'. Κανὼν τοῦ προφ. Ἐλισσαίου, ωδὴ α', τροπ. α'. «Ως ἄριστος»] «Ως ἄστρος»
- [Δ61] Αὐτόθι, τροπ. β'. «Ἀύλόν σου»] «Ἀσπιλόν σου»
- [Δ62] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Συναξάριον τοῦ προφ. Ἐλισσαίου. «ὅτι Προφήτης ἐτέχθη ἐν Ἱερουσαλήμ»] «ὅτι Προφήτης ἐτέχθη ἐν τῷ Ἰσραήλ»
- [Δ63] Τῇ ιε'. Κανών, ωδὴ α', τροπ. γ'. «τῷ ψυχὴν ἀποκτείναντι»] «τὰ ψυχὴν ἀποκτείναντα».
- [Δ64] Τῇ κδ'. Αἶνοι, τροπ. γ'. «καὶ Ζαχαρίου φωνὴν»] σημειώνει δύο διορθώσεις: εἴτε «καὶ Ζαχαρίου σιγὴν» εἴτε «καὶ τοῦ πατρὸς τὴν σιγὴν»
- [Δ65] Τῇ κε'. Εσπέριον στιχηρὸν α'. «καὶ καλῶν»] «τῶν καλῶν»
- [Δ66] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κανών, ωδὴ ε', τροπ. β'. «παμμάκαρ, θυμιάμασι»] «παμμάκαρ, θυμιάματι»

MHNAION IOΥΛΙΟΥ

- [Δ67] Τῇ α'. Θεοτοκίον τῆς Λιτῆς. «μετὰ τῶν Ἀποστόλων»] «μετὰ τῶν Ἀναργύρων»
- [Δ68] Τῇ θ'. Κανών, ωδὴ θ', εἰρμός. «τὴν σκηνὴν τὴν ἔμψυχον»] «τὸν γαδὸν τὸν ἔμψυχον, τὴν σκηνὴν τὴν ἄχραντον»
- [Δ69] Τῇ ιζ'. Κανών α', ωδὴ θ', τροπ. α'. «στεφομένην»] «στρεφομένην»

MHNAION ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

- [Δ70] Τῇ η' [όμοιώς καὶ τῇ ιβ']. Κάθισμα μετὰ τὴν β' στιχολογ. «δείξας τὴν δόξαν σου Σωτῆρο»] «δείξας τὴν δόξαν σου Χριστέ»
- [Δ71] Τῇ κ'. Εσπέριον στιχηρὸν β' τοῦ προφ. Σαμουήλ. «προβλέπεις τὰ ἔμπροσθεν καὶ λέγεις τὰ μέλλοντα»] «προβλέπεις τὰ ἔμπροσθεν»
- [Δ72] Τῇ κβ'. Κανὼν τοῦ ἀγ. Ἀγαθονίκου, ωδὴ η', τροπ. γ'. «ἐτρέψατο»] «ἐτρέψαντο»

[Δ73] Τῇ κθ'. Κανὼν α', ωδὴ η', τροπ. β'. «ἐκτιμήσεως»] «ἐκ τμήσεως»

ΤΡΙΩΔΙΟΝ

- [Δ74] Τῇ Κυριακῇ τῆς Τυρινῆς. Ἀπόστιχα τῆς Ὁκτωήχου, Δοξαστικόν.
«ἰκέτευε τῷ σὲ ποιήσαντι, κάμε πλάσαντι»] «ἰκέτευε τὸν σὲ ποιήσαντα, κάμε πλάσαντα»
- [Δ75] Τῇ Δευτέρᾳ τῆς α' ἑβδομάδος ἐσπέρας. Κανὼν τοῦ Ἀποδείπνου,
φδὴ δ', τροπ. ζ'. Στὴ φράση «ύπέμεινε δὶ' ἀνδρίαν» προτείνει «λέγεται καὶ (δὶ' ἔνδειαν)».
- [Δ76] Αὐτόθι, ωδὴ θ', τροπ. τοῦ ἀγ. Ἀνδρέου [ὅπερ ἐπαναλαμβάνεται σὲ
ὅλες τὶς παρόμοιες περιπτώσεις]. «δεόμενος Χριστοῦ
τοῦ Θεοῦ ἡμῶν»
- [Δ77] Τῇ Τρίτῃ τῆς α' ἑβδομάδος ἐσπέρας. Παροιμῶν τὸ Ἀνάγνωσμα.
«οὐδὲ ἥθελον προσέχειν βουλαῖς»] «οὐδὲ ἥθελον ἐμαῖς προσέχειν
βουλαῖς»
- [Δ78] Τῇ Τετάρτῃ τῆς α' ἑβδομάδος ἐσπέρας. Κανὼν τοῦ Ἀποδείπνου,
φδὴ γ'. τροπ. δ'. «Ἴσραὴλ»] «Ἴσμαὴλ»
- [Δ79] Αὐτόθι, ωδὴ ε', τροπ. γ'. «Ὦς ἔσωσας, Ἰωνᾶν τὸν βοήσαντα»] «Ὦς
ἔσωσας, Πέτρον τὸν βοήσαντα»
- [Δ80] Τῇ Κυριακῇ τῆς Ὁρθοδοξίας. Δοξαστικὸν τῶν στιχηρῶν τοῦ Μεγ.
Ἐσπερινοῦ. «τὸν τύπον προϋπογράφουσα»] «τὸν τύπον καθυπογρά-
φουσα»
- [Δ81] Τῇ Κυριακῇ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως. Στιχηρὸν δ' τοῦ Μεγ.
Ἐσπερινοῦ. «ὄντως Ξύλον προσέρχεται»] «ὄντως Ξύλον
προέρχεται»
- [Δ82] Αὐτόθι. Δοξαστικόν. «ταῖς ἀφεσίμοις»] «τὰς ἀφεσίμους»
- [Δ83] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Κάθισμα τοῦ Πολυελέου. «ὸν ὄρῶντες προσκυνού-
μενον»] «ὸν προσκυνοῦντες σήμερον»
- [Δ84] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Ὁρθινὸν ἴδιόμελον τοῦ Τριῳδίου. Καὶ νῦν. «καὶ
ῥαθύμως»] «ώς ραθύμως»
- [Δ85] Τῇ Κυριακῇ δ'. τῶν Νηστειῶν. Δοξαστικὸν τῶν στιχηρῶν τοῦ Μεγ.
Ἐσπερινοῦ. «εὐρήσθητε χάριν αἰώνιον»] «εὕρητε χάριν αἰώνιον»
- [Δ86] Αὐτόθι. «ῶν ταῖς ἰκεσίαις»] «οῦν ταῖς ἰκεσίαις»
- [Δ87] Τῇ Πέμπτῃ τοῦ Μεγ. Κανόνος. Ωδὴ β', Εἱρμὸς ἄλλος, τροπ. η'.
«βοῶ σοι, αἱ πληγαὶ»] «βοῶσι τὰς πληγάς»

- [Δ88] Αύτόθι, ωδὴ ε', τροπ. ιγ'. «ὑποβρύχιος νοῦς»] «ὑποβρύχιος νοῦν»
- [Δ89] Αύτόθι, ωδὴ ε', τροπ. η'. «τῆς φλεβὸς τὴν πέτραν»] «ὑπὲρ φλεβὸς τὴν πέτραν»
- [Δ90] Αύτόθι, ωδὴ ζ', τροπ. ιζ'. «ώς ἡμαρτεί Πόρνη»] «ώς οὐχ ἡμαρτεί Πόρνη»
- [Δ91] Αύτόθι, Ἐπισυναπτόμενος Κανῶν τῆς ὁσ. Μαρίας, ωδὴ θ', τροπ. α'. τῆς ὁσίας. «Ἀπάσας ἐξέστησας... τάξεις»] «ἐξέστησας ἀπαντας... δῆμους»
- [Δ92] Αύτόθι, τροπ. β' τῆς ὁσίας. «Τὸν Κτίστην ἰλέωσας»] «Ἴλεωσαι Κύριον»
- [Δ93] Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ. Μακαρισμοί, τροπ. σ'. «Τὴν Ἰωὴλ»] «Τὴν Ἰαήλ»
- [Δ94] Αύτόθι, τροπ. ι'. «τὸ μῆσος»] «τὸ μῆσος»
- [Δ95] Αύτόθι, τροπ. ιβ'. «ἡ Ἀρμαθέμη ἐν οἴκῳ Κυρίου»] «ἐν Ἀρμαθάιην οἴκῳ Κυρίου»
- [Δ96] Τῇ Παρασκευῇ τῆς ε' ἔβδομάδος. Ἐσπέριον στιχηρὸν ἴδιόμελον. «Ιερεὺς δὲ παρὼν»] «Ιερεὺς δὲ παριών»
- [Δ97] Τῷ Σαββάτῳ τοῦ Ἀκαθίστου. Τετραώδιον μετὰ τὴν ωδὴν σ', τροπ. α'. «καὶ ναοὶ Θεοῦ ἐχρημάτισαν»] «καὶ ναοὶ Θεοῦ ζῶντος ἐχρημάτισαν»
- [Δ98] Τῇ Κυριακῇ ε'. τῶν Νηστειῶν. Κοντάκιον. «ἐδείχθη»] «ἐδείχθης»
- [Δ99] Τῷ Μεγάλῳ Σαββάτῳ ἐσπέρας. Ἀνάγνωσμα β' (προφ. Ἡσαῖος). «οἱ παρώξυνάν σε»] «οἱ παροξύναντές σε»
- [Δ100] [Παράρτημα:] Στιχηρὰ καὶ Καθίσματα τοῦ β' ἥχου. Τῇ Τετάρτῃ πρωΐ, εἰς τὸν Ὁρθρον. Εἰς τὴν ζ' ωδήν, τὸ Μαρτυρικόν. «αἱ δεξάμεναι τὰ σώματα ὑμῶν»] «αἱ δεξάμεναι τὰ πνεύματα ὑμῶν»

ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ
ΣΤΑ ΜΗΝΑΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΤΡΙΩΔΙΟ

EMENDATIONES MANU ALEXANDRI PAPADIAMANTAE
MARGINIBUS EXEMPLARIUM MENAEORUM TOTIUS
ANNI TRIODIQUE ILLATAE, QUAE IN ECCLESIA SS.
TRIUM HIERARCHARUM SCIATHI INSULAE
NUNC ASSERVANTUR

MENAEUM SEPTEMBRIS

- [Δ1] XVII. Colon sticheri primi vespertini in S. Sophiam πίστει συνέτριψαν] ἐλπίδι ὠλεσαν
- [Δ2] XXIX. Secundi troparii sextae odes canonis τῶν καινῶν ἐπαίνων] τῶν κενῶν ἐπαίνων

MENAEUM NOVEMBRIS

- [Δ3] VI. Tertii versiculi Synaxarii in S. Paulum Confessorem ἀρχεται ἔκτη] ἄγχεται ἔκτη
- [Δ4] XXIV. Ante Synaxarium in S. Clementem add. tertium dactylicum versiculum Εἰκάδι καὶ τετράδι Κλήμης μόλεν εὐρέα πόντον

MENAEUM DECEMBRIS

- [Δ5] III. Secundi troparii septimae odes canonis Γονιμωτέρα νεφέλη] Γονιμώτερος νεφέλης
- [Δ6] IV. Secundi troparii nonae odes canonis in S. Ioannem Damascenum Ἀγίων τὰ τάγματα] Ἀγγέλων τὰ τάγματα
- [Δ7] V. Primi versiculi Synaxarii in S. Abercium μέγα] σοι μέγα
- [Δ8] Eodem die. Primi troparii octavae odes canonis τῶν Ἀγίων τὰ τάγματα] τῶν Ἀγγέλων τὰ τάγματα
- [Δ9] Ibidem. οἱ χοροὶ ποδηγοῦντες] οἱ χοροὶ ποδηγοῦνται

* Praemonitio: Lemmata exemplarium angula quadrata (]) includuntur; extra angulam emendationes Papadiamanticae citantur.

- [Δ10] Eodem die. Moduli Deiparae odes ipsius ἀπαντα] τὰ σύμπαντα
- [Δ11] Eodem die. Quarti troparii nonae odes καὶ δεχομένας] καὶ δεδεγ-
μένας
- [Δ12] VI. Tertii troparii apostichorum Secundarum Vesperarum καὶ ὁδη-
γὸν καὶ πρόμαχον] καὶ ὁδηγὸν ἄμα καὶ πρόμαχον
- [Δ13] Eodem die. Primi troparii primae odes canonis alterius in S.
Nicolaum Myrensem θεοιμῆτῷ ὑπεροχῇ] θεοιμῆτῷ ὑπεροχῇ
- [Δ14] Eodem die. Synaxarii in S. Nicolaum Myrensem τοὺς ἄνδρας τῶν
κατεχόντων δεσμῶν ἀνίστησι] τοὺς ἄνδρας τῶν κατεχόντων δε-
σμῶν ἀνίστησι
- [Δ15] Ibidem. πονηρά τε κταίνουσι] πονηρὰ τεκταίνουσι
- [Δ16] Ibidem. διέξεισι τε ἢ παρ' ἔκεινων ἀκούσας] διέξεισι τε ἢ παρ' ἔκει-
νων ἀκούσας εἰχε, quod sententia secundaria verbo caret
- [Δ17] Eodem die. Secundi troparii nonae odes canonis in Deiparam τοῦ
Χριστοῦ - καθικετεύοντά σε σῶστόν με] τοῦ βασιλέως Χριστοῦ -
καθικετεύοντα νῦν με διάσωσον
- [Δ18] Eodem die. Moduli Et nunc Laudum officiorum Matutinorum τὴν
πάντων Χριστιανῶν] καὶ πάντων τῶν Χριστιανῶν
- [Δ19] VII. Secundi versiculi Synaxarii in Nicolaum Martyrem εἰς πῦρ
θεῖς] εἰς πῦρ θύη
- [Δ20] VIII. Contacii in S. Patapium σοὶ γὰρ πάντων] σὺ γὰρ πάντων
- [Δ21] X. Sexti sticheri vespertino τῆς ζωῆς] ἐκ ζωῆς
- [Δ22] XII. Sessionis post stichologiam secundam τῇ ἐν σῇ σωφροσύνῃ]
τῇ ἐν σοὶ σωφροσύνῃ
- [Δ23] Eodem die. Primi troparii primae odes canonis Τῶν πραέων γῆν]
Τὴν πραέων γῆν
- [Δ24] XVII. Primi troparii tertiae odes canonis in SS. Pueros Παιᾶς
Δαυΐδ] Παιᾶς Δαυΐδ
- [Δ25] XVIII. Tertii versiculi Synaxarii in S. Sebastianum δεκάτῃ] δεκάτῃ
δέ
- [Δ26] XXIII. Sessionis post stichologiam secundam Βασιλεῖς, Χριστὸν
Σμύρναν] Βασιλεῖς, Χρυσὸν Σμύρναν
- [Δ27] Eodem die. Tertii versiculi Synaxarii in SS. X. Martyres Cretenses
δέκα ἐν Κρήτῃ] δέκα ἐν Κρήτῃ
- [Δ28] Dominica post Nativitatem Iesu Christi. Primi troparii nonae odes
canonis in S. Ioseph Sponsum Ἰσότιμος πάντας] Ἰσότιμος πάντων

- [Δ29] XXVII. Secundi versiculi Synaxarii in S. Stephanum Archidiaco-nem προέστρεψαν] προέστεψαν
- [Δ30] XXX. Tertii sticheri vespertino in S. Anysiam κατοικήσας σε τὸν θεῖον] κατοικίσας σε τὸν θεῖον
- [Δ31] Eodem die. Primi sticheri vespertino in S. Melanem θεοπειθέσι τὸν ἀστατον] θεοπειθέσι τὴν ἀστατον
- [Δ32] Eodem die. Tertii stichiri apostichi καταπλούσιες] καταπλούσι-
σεις
- [Δ33] Eodem die. Synaxarii in S. Philetaerum 'Ωσαύτως δὲ ὁ τε κόρης] 'Ωσαύτως δέ, ὁ τε Κόρης

MENAEUM IANUARII

- [Δ34] II. Dimissorii μὴ κρύπτετε αὐτοὺς] μὴ κρύπτετε έαυτούς
- [Δ35] IV. Tertii sticheri vespertino in SS. Apostolos 'Αμπλιαν] 'Αμπλιαν
τε
- [Δ36] V. Secundi tropariorum primae odes canonis Apodeipni καὶ τὰ ὑπὲρ λόγον σου] καὶ τὴν ὑπὲρ λόγον σου
- [Δ37] Ibidem. Post ἀναγέννησιν primi tropariorum quintae odes add. παρελθή δόλοχληρον κῶλον, τόδε καὶ ἀνάπλασιν θαυμαστήν, δίχα συντρίψεως
- [Δ38] Ibidem. Primi tropariorum nonae odes νῦν δὲ μεγάλη] νῦν δὲ μεγαλύνη
- [Δ39] Eodem die. Primi versiculi Synaxarii in S. Gregorium Γρηγόριος ἀρεταῖς] Γρηγόριος ἐν ἀρεταῖς
- [Δ40] XX. Deiparae sessionis canonis in Deiparam νῦν ὡς ἀκυβέρνητον]
- ναῦν ὡς ἀκυβέρνητον
- [Δ41] XXVII. Aedis καὶ τρίβους με εὔθυνον] καὶ τρίβους μοι εὔθυνον

MENAEUM FEBRUARII

- [Δ42] IV. Synaxarii in S. Isidorem Pelousiotam τῷ τμητικῷ τῶν θείων] τῷ τμητικῷ τῶν λόγων
- [Δ43] XVIII. Deiparae sessionis canonis ὑπὲρ πάντας ἐπὶ γοῦν] ὑπὲρ πάντας ἐμὲ γοῦν
- [Δ44] XXVI. Secundi versiculi Synaxarii in S. Sebastianum Ducem κάραν τετμημένον] τὴν κάραν τετμημένον

MENAEUM MARTII

- [Δ45] VIII. Synaxarii in S. Theophylactum ἔσμηχε καὶ ἀπέρριπτε] «ἔσμηχε καὶ ἀπέρρουπτε»
- [Δ46] Ibidem. Ἐπεὶ τούτοις θυμοῦ πλησθεῖς] Ἐπὶ τούτοις θυμοῦ πλησθείς
- [Δ47] IX. Primi versiculi Synaxarii in Urpasianum Martyrem αἱ δ' ὅν λαμπάδες] αἱ δ' οὖν λαμπάδες
- [Δ48] Eodem die. Secundi troparii octavae odes canonis 'Αγγέλων χοροῖς] 'Αγγέλων χοροῖς συναγάλλεσθε, Μάρτυρες ὑμνοῦντες, Χριστόν
- [Δ49] XI. Deiparae septimae odes canonis ἐν γαστρὶ σου συλλαβοῦσα] ἐν γαστρὶ συλλαβοῦσα
- [Δ50] Ibidem. Secundi troparii octavae odes καὶ, Κύριον] τὸν Κύριον
- [Δ51] XIV. Deiparae sticherorum vespertinorum τοῦ ναός μου ἐκτροπάς] τοῦ νοός μου ἐκτροπάς
- [Δ52] XVII. Synaxarii in S. Alexium λαβών ἐξῆλθε] λαθών ἐξῆλθε
- [Δ53] Ibidem. οὐ γάρ ἦν λαβεῖν] οὐ γάρ ἦν λαθεῖν
- [Δ54] XXIV. Tertii versiculi Synaxarii in S. Artemonem episc. Seleuceae 'Αρτέμον 'Εδέμ] 'Αρτέμον 'Εδδέμ
- [Δ55] XXV. Tertii sticheri idiomeli Supplicationis 'Απεστάλη 'Αγγελος Γαβριήλ] 'Απεστάλη ὁ 'Αγγελος Γαβριήλ
- [Δ56] XXVI. Primi versiculi Synaxarii in Manuel Martyrem Εἴφει χεθήτω] Εἴφει χυθήτω

MENAEUM APRILIS

- [Δ57] VII. Primi versiculi Synaxarii in Calliopium Martyrem ἔμπαλιν ἔμπαγεις] ἔμπαλιν παγείς
- [Δ58] XXIV. Primi versiculi Synaxarii in SS. LXX Martyres Milites per S. Sabbam credentes Κάρας ἀριθμῶν, ξίφει τετμημένας] Κάρας ἀριθμῶν τῷ ξίφει τετμημένας

MENAEM MAJI

- [Δ59] VII. Post sententiam Καταβασίαι, 'Αναστάσεως ἡμέρᾳ Typici add. ἔὰν δὲ τύχῃ ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀγίου τῇ Κυριακῇ τοῦ τυφλοῦ, τότε λέγονται Καταβασίαι Τῷ Σωτῆρι θεῷ

MENAEUM JUNII

[Δ60] XIV. Primi troparii primae odes canonis in S. Elisaeum Prophetam
 Ὡς ἄριστος] Ὡς ἄσπαρχος

[Δ61] Ibidem. Secundi troparii "Αὐλόν σου] "Ασπιλόν σου

[Δ62] Eodem die. Synaxarii in S. Elisaeum Prophetam ὅτι Προφήτης ἐ-
 τέχθη ἐν Ἱερουσαλήμ] ὅτι Προφήτης ἐτέχθη ἐν τῷ Ἰσραήλ

[Δ63] XVI. Tertii troparii primae odes canonis τῷ ψυχὴν ἀποκτείναντι]
τὰ ψυχὴν ἀποκτείναντα

[Δ64] XXIV. Tertii troparii Laudum officiorum Matutinorum καὶ Ζαχα-
 ρίου φωνὴν] καὶ Ζαχαρίου σιγὴν vel καὶ τοῦ πατρὸς τὴν σιγήν

[Δ65] XXVI. Primi sticheri vespertinoi καὶ καλῶν] τῶν καλῶν

[Δ66] Eodem die. Secundi troparii quintae odes canonis παμμάκαρ, θυ-
 μάμασι] παμμάκαρ, θυμιάματι

MENAEUM JULII

[Δ67] I. Deiparae Supplicationis μετὰ τῶν Ἀποστόλων] μετὰ τῶν 'Α-
 ναργύρων

[Δ68] IX. Heirmi nonae odes canonis τὴν σκηνὴν τὴν ἔμψυχον] τὸν ναὸν
τὸν ἔμψυχον, τὴν σκηνὴν τὴν ἄχραντον

[Δ69] XVII. Primi troparii nonae odes primi canonis στεφομένην] στρε-
 φομένην

MENAEUM AUGUSTI

[Δ70] VIII. atque XII. Sessionis post stichologiam secundam δείξας τὴν
 δόξαν σου Σωτῆρ] δείξας τὴν δόξαν σου Χριστέ

[Δ71] XX. Secundi sticheri vespertinoi in S. Samuhelem Prophetam προ-
 βλέπεις τὰ ἔμπροσθεν καὶ λέγεις τὰ μέλλοντα] προβλέπεις τὰ ἔμ-
 προσθεν

[Δ72] XXII. Tertii troparii octavae odes canonis in S. Agathonicum ἐτρέ-
 ψατο] ἐτρέψαντο

[Δ73] XXIX. Secundi troparii octavae odes primi canonis ἐκτμήσεως] ἐκ
τμήσεως

TRIODIUM

- [Δ74] Dominica quarta Triodii. Doxastici apostichorum Octoechi ἵκέτευε τῷ σὲ ποιήσαντι, κάμε πλάσαντι] ἵκέτευε τὸν σὲ ποιήσαντα, κάμε πλάσαντα
- [Δ75] In Vesperis secundi diei primae hebdomadis S. Quadragesimae. In sententiam ὑπέμεινε δι' ἀνδρίαν septimi troparii quartae odes canonis Apodeipni not. λέγεται καὶ (δι' ἔνδειαν)
- [Δ76] Ibidem. Post participium δεόμενος troparii S. Andreae nonae odes, quod totis similibus locis repetitur, add. Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν
- [Δ77] In Vesperis tertii diei ipsae hebdomadis. Lectionis e libro Proverbiorum οὐδὲ ἥθελον προσέχειν βουλαῖς] οὐδὲ ἥθελον ἐμαῖς προσέχειν βουλαῖς
- [Δ78] In Vesperis quarti diei ipsae hebdomadis. Sexti troparii tertiae odes canonis Apodeipni Ἰσραὴλ] Ἰσμαὴλ
- [Δ79] Ibidem. Tertii troparii sextae odes Ὡς ἔσωσας, Ἰωνᾶν τὸν βοήσαντα] Ὡς ἔσωσας, Πέτρον τὸν βοήσαντα
- [Δ80] Dominica Orthodoxiae. Doxastici sticherorum Primarum Vesperarum Solemnium τὸν τύπον προϋπογράφουσα] τὸν τύπον καθηπογράφουσα
- [Δ81] Dominica Adorationis Sanctissimae Crucis. Quarti sticheri Primarum Vesperarum Solemnium ὄντως Ξύλον προσέρχεται] ὄντως Ξύλον προέρχεται
- [Δ82] Ibidem. Doxastici ταῖς ἀφεσίμοις] τὰς ἀφεσίμους
- [Δ83] Eodem die. Sessionis Polyelei (Psalm. CXXXV.) ὃν ὁρῶντες προσκυνούμενον] δὸν προσκυνοῦντες σήμερον
- [Δ84] Eodem die. Moduli Et nunc idiomeli matutini Triodii καὶ ραθύμως] ὡς ραθύμως
- [Δ85] Dominica quarta S. Quadragesimae. Doxastici sticherorum Primarum Vesperarum Solemnium εύρήσητε χάριν αἰώνιον] εύρητε χάριν αἰώνιον
- [Δ86] Ibidem. ὃν ταῖς ἰκεσίαις] οὗ ταῖς ἰκεσίαις
- [Δ87] Die quinto quintae hebdomadis S. Quadragesimae, i.e. Canonis Grandis. Octavi troparii alterius heirmi secundae odes βοῶ σοι, αἱ πληγαὶ] βοῶσι τὰς πληγάς
- [Δ88] Ibidem. Tertii decimi troparii quintae odes ὑποβρύχιος νοῦν] ὑποβρύχιος νοῦν

- [Δ89] Ibidem. Octavi tropariorum sextae odes τῆς φλεβὸς τὴν πέτραν] ὑπὲρ φλεβὸς τὴν πέτραν
- [Δ90] Ibidem. Septimi decimi tropariorum septimae odes ως ἡμαρτεῖ Πόρνη] ως οὐχ ἡμαρτεῖ Πόρνη
- [Δ91] Ibidem. Primi tropariorum in S. Mariam Aegyptiam nonae odes canonis adjuncti in S. Mariam Aegyptiam Ἀπάσας ἐξέστησας → τάξεις] ἐξέστησας ἀπαντας - δήμους
- [Δ92] Ibidem. Secundi tropariorum in S. Mariam Aegyptiam Τὸν Κτίστην ἰδέωσας] Τλέωσαι Κύριον
- [Δ93] Eodem die. Sexti tropariorum modulorum Beati Τὴν Ἰωάννη] Τὴν Ἰακώβου
- [Δ94] Ibidem. Decimi tropariorum τὸ μῆσος] τὸ μῆσος
- [Δ95] Ibidem. Duodecimi tropariorum ἡ Ἀρμαθὲμ ἐν οἰκῳ Κυρίου] ἐν Ἀρμαθὲμ οἰκῳ Κυρίου
- [Δ96] Parasceve quintae hebdomadis S. Quadragesimae. Idiomeli sticheri vespertini Ἱερεὺς δὲ παρὼν] Ἱερεὺς δὲ παριών
- [Δ97] Sabbato Acathisti Hymni. Primi tropariorum tetraodii post sextam oden καὶ ναοὶ Θεοῦ ἐχρημάτισαν] καὶ ναοὶ Θεοῦ ζῶντος ἐχρημάτισαν
- [Δ98] Dominica quinta S. Quadragesimae. Contacii ἐδείχθη] ἐδείχθης
- [Δ99] In Vesperis S. Sabbati. Lectionis secundae ex Isaia Prophetā οἱ παρώξυνάν σε] οἱ παροξύναντές σε
- [Δ100] [Appendice:] Sticheris et sessionibus modi secundi, in Matutinis mane quarti diei. Moduli Martyrum septimae odes αἱ δεξάμεναι τὰ σώματα ὑμῶν] αἱ δεξάμεναι τὰ πνεύματα ὑμῶν

EMENDATIONUM PAPADIAMANTICARUM IN MENAEA
TOTIUS ANNI TRIODIUMQUE FINIS

ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑ ΤΩΝ ΙΔΙΟΓΡΑΦΩΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΩΝ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΩΝ ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΣΕΛΙΔΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΤΩΝ ΜΗΝΑΙΩΝ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΤΡΙΩΔΙΟΥ

ΠΑΠΑΔΙΑ- ΣΤΗΛΗ
ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΓΡΑΦΩΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, 'Εν Ἀθήναις...'

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ,
τόμ. 5, έκδ. Δόμος, 'Αθήνα 1988

Δ1	118α	Μηναῖον Σεπτεμβρίου ... 1993 [νέα ἐπανέκδ.]	388. 2-389. 3
Δ2	185α	»	389. 4-5
Δ3	40β	Μηναῖον Νοεμβρίου ... 1990 [4η ἐπανέκδ.]	389. 10-12
Δ4	174β	»	391 [21-22]
Δ5	14β	Μηναῖον Δεκεμβρίου ... 1989 [3η ἔκδ.]	389. 14-15
Δ6	22β	»	389. 16-17
Δ7	29β	»	389. 18-19
Δ8	30α	»	389. 19-20
Δ9	30α	»	389. 21
Δ10	30β	»	389. 22
Δ11	30β	»	389. 23-25
Δ12	32α	»	391 [23] - 392 [2]
Δ13	36α	»	
Δ14	42β	»	
Δ15	43α	»	

ΠΑΠΑΔΙΑ-
ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΤΗΛΗ
ΣΕΛΙΔΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, 'Εν 'Αθήναις...

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ,
τόμ. 5, έκδ. Δόμος, 'Αθήνα 1988

Δ16	43α	Μηναῖον Δεκεμβρίου ... 1989 [3η ἔκδ.]	
Δ17	46α	»	389. 26-28
Δ18	47β	»	389. 29-30
Δ19	52β	»	392 [.3-4]
Δ20	58α	»	
Δ21	70β	»	392 [.5]
Δ22	88β	»	
Δ23	89α	»	389. 31-32
Δ24	116α	»	
Δ25	135α	»	
Δ26	169α	»	
Δ27	173α	»	
Δ28	221β	»	
Δ29	227α	»	
Δ30	242α	»	
Δ31	242α	»	
Δ32	243α	»	
Δ33	247α	»	
Δ34	18α	Μηναῖον Ιανουαρίου ... 1989 [3η ἔκδ.]	

ΠΑΠΑΔΙΑ- ΣΤΗΛΗ
ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, 'Εν 'Αθήναις...

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ,
τόμ. 5, έκδ. Δόμος, 'Αθήνα 1988

Δ35	36α	Μηναῖον Ἰανουαρίου ... 1989 [3η ἔκδ.]	390. 2-3
Δ36	47β	»	392 [.7-8]
Δ37	48α	»	
Δ38	49α	»	
Δ39	53β	»	392 [.9-10]
Δ40	173β	»	
Δ41	226α	»	
Δ42	27β	Μηναῖον Φεβρουαρίου ... 1990 [4η ἐπανέκδ.]	392 [.11-12]
Δ43	100α	»	
Δ44	136α	»	390. 7-8
Δ45	32β	Μηναῖον Μαρτίου ... 1988 [ἐπανέκδ.]	390. 10-11
Δ46	32β	»	390. 11-12
Δ47	37β	»	392 [.13-14]
Δ48	38β	»	
Δ49	47β	»	390. 13-14
Δ50	48α	»	390. 14-15
Δ51	56α	»	
Δ52	68α	»	390. 16-17
Δ53	68α	»	

Δ54	92α	Μηναῖον Μαρτίου ... 1988 [ἐπανέκδ.]	390. 18-19 καὶ 392 [.15-17]
Δ55	96β	»	392 [.18-20]
Δ56	105α	»	
Δ57	30β	Μηναῖον Ἀπριλίου ... 1990 [4η ἐπανέκδ.]	392 [.21-22]
Δ58	99β	»	
Δ59		Μηναῖον Μαΐου ... 1993 [νέα ἐπανέκδ.]*	392 [.23-25]
Δ60	54α	Μηναῖον Ιουνίου ... 985 [4η ἔκδ.]	390. 21-22
Δ61	54α	»	390. 22-23
Δ62	56β	»	390. 24-25
Δ63	62α	» ^	
Δ64	94β	»	390. 26-27
Δ65	99α	»	390. 28
Δ66	100β	»	
Δ67	7α	Μηναῖον Ιουλίου ... 1990 [ἐπανέκδ.]	
Δ68	47β	»	392 [.26-28]
Δ69	93α	»	
Δ70	51α καὶ 70β	Μηναῖον Αύγούστου ... 1996 [νέα ἐπανέκδ.]	
Δ71	114β	»	

* Απὸ τὴν ἔκδοση αὐτὴν ἔχει ἀφαιρεθεῖ τὸ Τυπικὸν (νέα στοιχειοθεσία).

ΠΑΠΑΔΙΑ- ΣΤΗΛΗ
ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, 'Εν Ἀθήναις...

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ,
τόμ. 5, ἐκδ. Δόμος, 'Αθήνα 1988

Δ72	130β	»	
Δ73	163α	»	390. 30-31
Δ74	66α	Τριώδον ... 1993 [2η ἔκδ.]	
Δ75	88α	»	
Δ76	91α [κ.α.]	»	
Δ77	95α	»	
Δ78	105β	»	
Δ79	107α	»	
Δ80	134β	»	
Δ81	210α	»	
Δ82	210β	»	391. 2-3
Δ83	211α	»	391. 4-5
Δ84	211α	»	
Δ85	249β	»	391. 6-7 καὶ 392 [.29-31]
Δ86	249β	»	391. 6-7 καὶ 392 [.29-31]
Δ87	274α	»	391. 8-9
Δ88	279α	»	393 [.3]
Δ89	280α	»	391. 9-10
Δ90	283α	»	393 [.4-5]

ΠΑΠΑΔΙΑ- ΣΤΗΛΗ
ΜΑΝΤΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΑΣ
ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗΣ ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, 'Εν Ἀθήναις...

ΑΝΑΦΟΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗΝ
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ,
τόμ. 5, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1988

Δ91	287α	Τριώδιον ... 1993 [2η ἔκδ.]	393 [.6-7]
Δ92	287β	»	393 [.8-9]
Δ93	281β	- »	391. 11-12 καὶ 392 [.32-33]
Δ94	281β	»	391. 12-13
Δ95	282α	»	391. 13-14
Δ96	293β	»	
Δ97	300β	»	
Δ98	310β	»	
Δ99	432β	» 324 *	
Δ100	452β	»	

* Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Ἐβδομάς, ἐπιμ. Κ. Παπαγιάννης, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀν. Ἀθήναις 1990 [2η ἔκδ.].

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΠΡΟΣΩΠΩΝ*

- "Αγρας, Τ. 20
 Αισχύλος 38
 'Αναστάσιος ὁ Σιναΐτης 51-52
 'Ανδρέας ὁ Ιεροσολυμίτης ἀρχιεπίσκ. Κρήτης 27,
 'Ανεμπόδιστος μάρτυς 44
 Βαλέτας, Γ. 13-14, 32, 34
 Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανὸς ὁ Ἰμβριος 15, 28, 34, 39, 50-52
 Βέη-Σεφερλῆ, "Ε. 13
 Βλαστός, Γ. 37
 Γερμανός Α' πατριάρχης Κωνσταντινούπολεως 22
 Γεώργιος ὁ Μοναχός 38
 Γκίνγρις, Δ. Σ. 15
 Δαμβουνέλη, 'Ε. Ι. 19-20
 Δημητρακόπουλος, Φ. Α. 14-15
 Δημητράκος, Δ. 38, 41, 43, 45
 'Ελπὶς ἄγια 44
 'Εμμανουὴλ, π.-'Αδαμάντιος 19
 'Ἐπιφάνιος / 'Ἐπιφανιάδης, Διον. 19
 Ζερβός, Σπ. 35
 Ζορμπᾶς, 'Α. Β. 19, 31
 'Ηλιού, Φ. 15
 'Ησύχιος ὁ λεξικογράφος 38
 Θέμελης, Χ. 34
 Θεοφάνης ὁ Γραπτός 27
 Θεόφιλος Βυζαντ. αὐτοκράτωρ 29
 'Ιερόθεος Πανορμιτηγός (Φωτιάδης, 'Ι.) 51
 'Ιπποκράτης 24
 'Ιωάννης ὁ Δαμασκηνός 22, 27, 29,
 35-36, 41, 45
 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος 38
 'Ιωσήφ ὁ Υμνογράφος 22, 27, 29
 Καλιτσουνάκης, 'Ι. 33
 Καλοσπύρος, Ν. Α. Ε. 23
 Κασία / Κασσιανὴ ἡ ὑμνῳδός 29
 Κεσελόπουλος, Γ. 'Α. Γ. 22
 Κομίνης, 'Αθ. 37
 Κομποθέκρας, Σπ. 35-36
 Κόντος, Κων. 29, 33, 41
 γλωσσαμυντορισμός 29
 Κοραῆς, 'Αδ. 23-24, 28
 Κοσμᾶς ὁ Μελωδὸς ἐπίσκοπος Μαιούμα 22, 27, 29, 37
 Κουρῆλας, Εύλ. (Λαυριώτης) 51, 53
 Κωνσταντῖνος ΙΑ' ὁ Πορφυρογέννητος 29, 40
 Λέων Σ' ὁ Σοφός 29, 40
 Λορεντζάτος, Ζ. 22
 Λουκᾶς ὁ Εὐαγγελιστής 27, 29, 40
 Μαλαξός, Γρ. 37
 Μαλακάσης, Μ. 20
 Μαντᾶς, 'Αγγ. 20
 Μαρία ἡ Αἰγυπτία 26, 42, 47
 Μαρτῖνος, 'Ι. 34
 Μαυρόπουλος, Δ. 9, 14
 Μέξας, Β. Γ. 15
 Μωραϊτίδης, 'Α. 22, 31
 Νικόδημος Ἅγιορείτης 50
 Νόννος ὁ Πανοπολίτης 40

* Στὰ εὑρετήρια οι παραπομπὲς ἀναφέρονται στὸν ἀριθμὸν τῶν σελίδων, εἴτε ἀφοροῦν στὶς σελίδες εἴτε σὲ ὑποσημειώσεις τῶν σελίδων αὐτῶν. Δὲν λημματογραφοῦνται τὰ κείμενα τοῦ 'Ἐπιμέτρου καὶ δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸ Εὑρετήριο Προσώπων τὸ ὄνομα τοῦ 'Αλέξ. Παπαδιαμάντη.

- Ξύδης, Θ. 36-37, 46
 "Ομηρος 28, 40
 Ούρπασιανὸς μάρτυς 45
 Παντελάκης, Ἐμμ. 36
 Παπαβαγγέλης, Β. 9, 14
 Παπαγάννης, Κ. 37, 42
 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἐ.Α. 37, 47,
 53
 Παρανίκας, Ματθ. 37, 40-42
 Παῦλος ὁ Ἀπόστολος 42
 Πεντζίκης, Ν. Γ. 20,
 Πέτρος ὁ Ἀπόστολος 43, 44
 Πέτρος Λαμπαδάριος 20
 Πολίτης, Ν. 36
 Πορφύριος ὁ Τύριος 28
 Πλούταρχος 28
 Ρήγας, Γ. Ἐ.Α. 13-14, 16, 19, 22, 32
 κατάλοιπα 14
 Ρωμανὸς ὁ Μελωδός 27
 Σικελιανός, Ἀγγ. 22
 Σκάθαρος, Στ. Κ. 33
 Σκουβαρᾶς, Β. 22, 31
 Σοφία ἀγία 44-45
 Σταματᾶς, Γ. Ἐ.Θ. 9, 14
 Στέφανος Λαμπαδάριος 20
 Στρατῆς, Δ. 50-51
 Συμεὼν ἀρχιεπίσκ. Θεσσαλονίκης 33
 Συνέσιος Κυρήνης ἐπίσκ. Ηπολεμαΐδος
 38
 Τρεμπέλας, Π. Ν. 35, 37, 46
 Τριανταφυλλόπουλος, Ν. Δ. 9, 13-14,
 17, 19-20, 31, 32
 Τσιμπανούλης, Δ. 20
 Τσώκλης, Ἰ. Θ. 22
 Τωμαδάκης, Ν. Β. 30-31, 34-35, 37,
 47, 50-51
 Φθιων ὁ Ἰουδαῖος 38
 Φουντούλης, Ἰ. 34, 47
 Φραγκίσκος, Ἐ. Ν. 23
 Φραγκούλας, Ἰ. Ν. 14
 Χαριτάτος, Μ. 15
 Χαριτωνίδης, Χ. 36
 Χειμώνας, Χ. Β. 14, 22
 Χρήστου, Π. Κ. 46
 Χριστοδούλου, Γ. Ἐ.Α. 9, 24, 28, 33
 Ψάχος, Κ. Ἐ.Α. 20, 22

- Aland, K. & B. 40
 Beck, H.-G. 53
 Blass, F. 36, 40
 Christ, W. 37, 40-42, 50, 52
 Debrunner, A. 36, 40
 Funaioli, G. 25,
 Goar, J. 35
 Griesbach, J. J. 36
 Groningen, B. A. van 25, 36
 Housman, A. E. 25
 Jones, H. 38
 Korolevskij, C. 47
 Lampe, G. W. H. 38-39, 41, 43-45
 Liddell, H. G. 38
 McKenzie, R. 38
 Migne, J.-P. 35, 52
 Monro, D. B. 41
 Moulton, J. H. 39
 Nestle, E. & E. 40
 Pinelli 37
 Pitra, J. B. 47
 Rüdiger, H. 25
 Scott, R. 38
 Smyth, H. W. 36
 Sturz, F. G. 23
 Turner, N. 39
 Villoison, D Ansse de 23
 Wettstein, J. J. 25

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΘΕΜΑΤΩΝ

- ἀγρυπνίες (άχολουθιες) 21
ἀκροστιχίς 26, 42, 50
ἀρχαιογνωσία παπαδιαμαντική 19, 23,
30
ἀττικιστικὰ πρότυπα 28-29
αὐτόγραφα παπαδιαμαντικὰ σωζόμενα
15
αὐτοδιδακτικὴ εύρυμάθεια 20-21, 30
γλωσσικὸς ζήτημα 29
γλωσσολογία, νεωτερική 27
γλωσσομάθεια παπαδιαμαντική 19-21
γραφικὸς χαρακτήρας 16-17
διορθωτικὰ σύμβολα Παπαδιαμάντη 16
θεολογικὲς γνώσεις / δογματική 26,
29-30, 39, 51-52
ἱεροφαλτικὴ πρακτική 16
κολλυβαδικὴ πνευματικότητα 19
Κριτικὴ τοῦ Κειμένου (Textkritik) 23,
25, 50
ἀντιβολὴ (collatio) 52
ἀποκατάσταση αὐθεντικοῦ κειμένου
(constitutio textus) 50, 52
ἀποκλεισμὸς τῶν πηγῶν (elimina-
tio) 52
ἀρχές / κανόνες 23, 25, 28-30, 36-
37, 40-41
καταρτισμὸς σχῆματος ἢ στέμματος
23
κριτικὴ διόρθωση 22-23, 28, 52
ex ingenio 23, 52
emendatio sine recensione 23
divinatio 23-24
περιπτώσεις σφαλμάτων 23, 26-
27, 33, 35, 40, 43-44, 51, 53
διορθωσιμανία 49
νόθευση (contaminatio) 37
παλαιογραφικὴ ἐξήγηση 25, 28
συγκέντρωση καὶ ταξινόμηση τῶν
πηγῶν (recensio) 23
κριτικὲς ἐπιστάσεις Παπαδιαμάντη 13,
31-33
αὐτοψία 14-15
χριτήρια παπαδιαμαντικῶν διορθώ-
σεων 19-30, 49
παπαδιαμαντικὴ ἀγχίνοια 23, 53
ποιητικὸς αἰσθητήριο 22-23, 31, 37-
39, 45-47
προηγούμενοι ἐκδότες τῶν παπαδια-
μαντικῶν διορθώσεων 13-14
σημασία παπαδιαμαντικῶν διορθώ-
σεων 49-53
λεξικογραφία, σημασία της 26-27
Μέγας Κανών 20
Μηναῖα 13-16, 26, 32, 34, 50, 52, 53
διορθωτές των 33-34, 46-47, 50,
51
ἐκδόσεις Βενετίας 15-16, 37, 46-
47, 50
ώς γλωσσικὸ μνημεῖο 53
μουσικὲς γνώσεις (βυζαντινῆς ἐκκλησι-
αστικῆς μουσικῆς) Παπαδιαμάντη
20-22
νεολογισμὸς ποιητικός 30
όνομαστικὴ ἀπόλυτος 35-36
παράδοση φιλολογική 26, 50
παράλληλα χωρία 28
Πεντηκοστάριον 50
σχῆματα λόγου 28, 30, 36, 42-43
Τριψδιον 13-14, 16, 34, 37, 41, 47,
50, 53
τυπικολογικὲς γνώσεις Παπαδιαμάντη
21

- ύμνοιγραφία Βυζαντινή 22, 24, 30, 49
μοναδικότητα ἐκκλησιαστικῆς γλώσ-
σας 49
νενομισμένη στίξη 37
- ρητορική γλώσσα 30
ύψηλή ποίηση 22, 24
ύφος παπαδιαμαντικό 19, 22, 31-32
Ωρολόγιον τὸ Μέγα 50